ЗАКОН

П’єса на чотири дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Панас Михайлович Мусташенко — професор.

Інна Василівна — його жінка.

Марія Андріївна — тітка Інни.

Юрій Маркович Круглик — друг Мусташенка.

Люда.

Покоївка.

ДІЯ ПЕРША

Будуар Інни,— з дбайливим, випещеним смаком убрана й обставлена кімната в тонах червонявого осіннього, пожовклого листя. Стіл до писання, телефон. Ліворуч од глядача — двері в покої Інни; праворуч — у вітальню;

просто — в коридор. Коло канапи на низенькому столику наготовлено до пиття кави. Мусташенко ходить по кімнаті, поглядаючи на двері. Входить Марія Андріївна з кошиком пундиків. Мусташенко — чепурно одягнений, літ 38—40, лице жовто-смагляве, східного типу; волосся густо-чорне. Натура палка, нестримана; ввесь час у боротьбі з собою; через те у спокійному стані рухи перебільшено поважні, розмірені, з виразом вибачливої вищості; у хвилини ж сильної емоції —

різкі, прудкі, некоординовані, голос крикливий; у такі хвилини або перед ними для заспокоєння себе й опанування собою погладжує себе по руці

й одягає пенсне.

Марія Андріївна — поважна, висока постать. Волосся сиве. Одягнена в усе темне. Лице має раз у раз суворий, але не злий вираз, навіть як жартує. Густі довгі навислі брови. Говорить коротко, впевнено, спокійної

Мусташенко (з вибачливою поважністю). Кгм!.. Ну, Маріє Андріївно, я все ж таки хочу, щоб ви мені пояснили поведінку Інни. Наприклад: що це таке? (Киває на столик із чашками для кави).

Марія Андріївна. Хіба ж не бачите: копиці сіна.

Мусташенко. Жарти — річ хороша, але я вас дуже прошу, Маріє Андріївно, сказати мені, для кого це готується кава?

Марія Андріївна. Для вашої жінки та вашого друга.

Мусташенко. Дякую. А може, ви будете такі ласкаві і скажете мені також, через що моя жінка не обідала дома? І взагалі, Маріє Андріївно, я давно хочу серйозно поговорити з вами з приводу поведінки Інни. Я пробував із нею самою говорити, але... вона уникає розмов, сміється, а вночі, коли думає, що я не бачу, не спить і, здається, плаче. Цілими днями її немає дома. Якісь ресторани, театри, кабаре. Ви, як найближча до неї людина, тітка-мама, чи "Тама", як вона вас називає, ви можете роз'яснити мені, в чому тут річ? Мені сумно, так, мені навіть боляче признатись, що після вісьмох літ, смію сказати, справжньої любові, згоди, щирості між Нами я... я тепер мушу звертатися до других за роз'ясненнями. Але нехай так. Що значить така поведінка Інни? Через що? Які причини? Не можна ж справді так! (Голос стає різким, крикливим, схвильованим).

Марія Андрії вна (підходить помалу до нього, грозиться перед обличчям його пальцем). Казала тобі: не викликайте духа. Тепер маєш. Оце вам тепер ваша операція.

Мусташенко. При чому ж тут операція?

Марія Андріївна. Ех, а ще професор психології та філософії!

Мусташенко. Але при чому ж тут операція?!

Марія Андріївна. А при тому, голубе, що ви собі нею жінку, а мені дитину знівечили. Казала вам: послухайтеся старої людини, не чіпайте; немає дітей — не ваша сила, а божа воля, не боріться з богом. Ні,— наука. Наука все може. А вийшло що? Зробили операцію, та вже й на віки дітей не буде. Та от тепер вона по театрах та ресторанах бігає, а ви з чужими дітьми по садках у пісочку граєтесь. От вам і наука ваша, поцілуйтеся тепер із нею. А Інні, думаєте, не болить, що ви ото з чужими дітьми граєтесь? Що ви без-плодною її зробили?

Мусташенко (спалахнувши, з різкими рухами, зразу стративши всю вибачливу поважність). Я?! Я зробив?!

Марія Андріївна. Ви, голубе, ви. Треба було мати дітей, як природа давала їх. Ні, для втіхи жінку хотіли мати. От і втішайтеся тепер.

Мусташенко. То я винен?! Я?!

Марія Андріївна. А ви, серце, не хвилюйтесь і не кричіть. Криком не поможете.

Мусташенко (зразу схаменувшись, швидко виймає пенсне й невміло одягає його; покірно, тихо). Простіть, ради бога,— несвідомо, проклятий мій характер... Так, значить, у цьому причина? Гм! Я так і боявся... Ну, а що ж робити, Маріє Андріївно?

Марія Андріївна (не відразу). Терпіти. Насамперед покиньте в сад до дітей бігати. Ви ж тим Інну, як батогом, по очах стьобаєте, професоре психології! "Театри, ресторани". Ну й нехай. Або кава ця. Чого ґвалтуєте? Кава то й кава. Дзвонить мені телефоном: "Хочу каву з Юрієм Марковичем. І щоб ти сама зварила й подала". Нехай. І зварила, й подала. Вона от приїде й зовсім не питиме, а заперечте,— то поїде в ресторан і навмисне з лікерами питиме. От вона для чогось одну дівчину третій день уже примушує сюди ходити. Службу ніби їй шукає. Аж телефоном про неї питалася. Яку вона службу може найти? Але нехай, я мовчу. І ви мовчіть, стримуйте свою натуру, не перечте, згоджуйтесь, що б не вигадала. Не перешкоджайте, а поможіть їй. Думаєте, з добра вона оте виробляє? Треба, значить, їй так. Справиться — перестане.

Мусташенко (підходить до Марії Андріївни, ніяково). Спасибі, Маріє Андріївно! (Цілує їй руку). І вибачте мені, будь ласка, мою нестриманість. Ви ж самі знаєте, скільки я маю раз у раз через неї неприємності й сорому. Татарська, дика кров, нічим її не перебореш, плава над свідомістю, над культурою, як масло на воді.

Марія Андріївна. Нічого, нічого, якось-то буде. Знаю, що й тобі нелегко. Від своїх дітей не бігав би до чужих. Ну, та що вже там... Ідіть, голубе, до своїх книжок, а як приїде Інна, то щоб ніякого вже татарського масла. Балакайте собі, посміхайтесь, так наче нічого нема. Не перечте ні в чому. Так лучче буде, побачите.

Мусташенко (з задумливою посмішкою). Ну, добре. Піду (Помалу, розміреним кроком, одкинувши з поважністю тулуб назад, виходить).

Марія Андріївна сама. Виймає з-за пояса годинника, дивиться й хитає

головою. Входить Люда.

Людa — поставна дівчина, років 22—23, одягнена просто, але чепурно і зі смаком; лице гарне, свіже, одверте; волосся пухнасте, ясно-русяве; з чужими — соромлива, зі знайомими — сміливо весела; в переповненому силами тілі, в рухах, словах вибивається несвідоме прагнення активності.

Людa (входить несміливо й довірливо посміхаючись). Можна ввійти?

Марія Андріївна. Та, мабуть, можна, коли ввійшли. Що таке?

Людa (з цікавістю й захопленням оглядаючи кімнату). Я хотіла спитатися, чи мені ще дожидатись Інни Василівни, чи, може, йти собі? Вже десята година.

Марія Андріївна.А ви тільки до десятої на службу наймаєтесь?

Л ю д а. Та я хоч усю ніч!.. А вам же, може... (Обережно підходить до стіни й поправляє картину, що криво висить). Марія А н д р і ї в н а. А то для чого? Людa. А вона криво висіла.

Марія Василівна. А вас хто просив поправляти? Людa. Так криво ж!

Марія Андріївна. Так вам, кажу, яке діло? Може, тут так і треба, щоб усе криво було.

Людa. Так аж муляє дивитись!

Марія Андріївна. Е, голубонько, дуже багато свого розуму маєте! Як на службі будете поправляти, чого не просять, то недовго прослужите. І як от тебе отаку батьки випустили?

Людa (щиро, наївно). А яка ж я? Не приймуть ніде?

Марія Андріївна. Прийняти то, може, й приймуть, та... що з того буде? Ні тобі проста дівчина, ні панночка. В гімназії не були?

Л ю д а. Я з нагородою чотирикласну школу скінчила! Мій тато в містечку Сороковатому поштовий урядовець. Я й на писальній машинці вмію писати.

Марія А н д р і ї в н а. От то ж то! "Панночка з машинкою". Раніш такі панночки шили на машинках, тепер пишуть. Ану, тихо, немов гомонять? (Устає).

Люда (визирає в коридор, тихо). Прийшли! З якимсь добродієм. Так я там підожду. (Швиденько вислизає з кімнати).

Входять Інна і Кругли к. Інна — літ— 28; тонка, гнучка: волосся темно-руде з червоним одливом; колір

лиця — матово-білий; уста — яркі, широкі. Круглик — невеличкий, із черевцем, дуже негарний; все кругле й разом з тим загострене: ніс широкий, але кінчик плескуватий; вуха великі, круглі, але кінці витягнені догори; голова кругла, але лисина випинається рубом: гостренька борідка, випнуті вилиці на круглому лиці.

І н н а (в капелюсі, весело похитуючись). Тамуню! Я п'яна! Розумієш: п'яна, як биндюжник. Могорич пили! (До Круглика). Так я кажу? Це "могорич" називається?

Круглик (вітаючись із Марією Андріївною). Добрий вечір, Маріє Андріївно!.. Еге, могорич, могорич. Бездоганно.

Інна (скидаючи капелюха й кидаючи його Кругликові). Фу, заморилась! Ловіть! Гоп! Ех, ви!.. Киньте його куди-небудь. Тамуню, ти не сердишся? (Обнімає). Тільки ти не ди-хайгяк я цілуватиму, а то від

мене, мабуть, страшенно могоричем пахне. Добре? (Цілує). І ще тут, і тут. От і все. Пахне? Ти скажи правду.

Марія Андріївна. А чого ж то ви могоричі п'єте?

Інна. А пахне, пахне? Скажи.

Марія А н д р і ї в н а. Та пахощами пахне.

Інна. І могоричем! Бо я, Тамуню, знаєш, я вступаю... в опереткову трупу! Круглику, швидше води, Тамуні зараз погано стане.

Марія Андріївна (з ледве помітною посмішкою, суворо). А в гусарський полк іще не думаєш?

Інна. Серйозно, Тамо, серйозно! Ти, їй-богу, не жартуй Ну, могорич же вже пили! Я ж цілий день із ними вовтузилась: і співала їм, і грала, й танцювала. З режисерами, з директорами. Вони всі, Тамуню, кажуть, що я через два місяці, "уб'ю" чи "заріжу",— я не пам'ятаю, як вони казали,— всіх їхніх примадонн. І заріжу! Правда, Круглику?

К р у г л и к. Виріжете, як курчат! Всіма своїми кучерями ручуся.

І н н а. Ач, найшов чим ручитись! Але я сама знаю. Як це? (Співає з модної оперетки). Правда, гарно, Тамуню? Та чого ти так дивишся на мене? Ну, їй-богу ж, не жартую. Я тільки п'яна, як анафема, й не можу тобі серйозно все розказати. Але ж ти будеш лаяти мене? Правда?

Марія Андріївна. А чого ж мені тебе лаяти? Ти ж сама себе не лаєш?

І н н а (кидаючись на Марію Андріївну, обнімає, душить). Ти! Ти! Ти!

Марія А н д р і ї в н а. Та годі!.. Та Інно!.. Але ж яка!..

І н н а (до Круглика). А що, чия правда? Тамо, він казав, що перш за все страшенно суворо, як ти це тільки вмієш, висмієш мене. Потім будеш лаяти. Потім разом із Паном замкнете мене в льох. А потім виженете з дому... А бачите? Чия правда? А мені аби Тамуня не сердилась і зрозуміла, а з Паном ми вдвох із Тамунею справимось. (Раптом серйозно). А та дівчинка є ще? Не пішла?

Марія А н д р і ї в н а. Та дожидається там. Нехай іде собі?

І н н а. Ні-ні, я хочу ще з нею побалакати. Але вперед кави. Є, Тамуню, кава?

Марія А н д р і ї в н а. Як не википіла вже вся, то є. Будете зараз?

І н н а. Зараз, зараз! Круглику, лікер! Тамуню, ми з лікером. Я ж тепер актриса — без лікерів не личить. Де ж лікер, ви, Гострику! Тамуню, правда, в його неправильне прізвище, він увесь гострий, а не круглий. Дійсно, бог спочатку хотів зробити його круглим, але потім роздумав і все кругле позагострював. Ти подивись на нього. Я вношу поправку і пропоную змінити йому прізвище: не Круглик, а Гострик.

К р у г л и к. Бездоганно! Але прошу взяти на увагу, чи згодиться бог на таку поправку. Щодо мене, то я на все, що ви пропонуєте...

І н н а. Ну-ну, покотився вже на компліментах, як на велосипеді. Лікер де, я вас питаю?

Круглик киває на Марію Андріївну, що розставляє чашки.

І н н а. Та чого ви на Тамуню киваєте? Хіба ми щось погане будемо робити? Де лікер, кажу вам? Я хочу дома до... до-мо-го-ри-чи-ти!

Круглий. Слухаю. (Виймає з бокової кишені плеску-вату пляшку і ставить на стіл). І н н а. Ну, от. Браво! Відіткніть!

Марія Андріївна (скоса подивляється й ніби нічого не помічаючи). Піду до кави подивлюся. Боюся — википіла. (Виходить).

І н н а (швидко до Круглиш). Ну, тепер марш до Панаса! Та дивіться ж: обережно підготовляйте. Я, знаєте, що вам раджу: як будете говорити про оперетку, то ставайте так, щоб поміж вами та ним було що-небудь — стіл, шафа. Розумієте?

Кругли к. А як кинеться на мене, можна пхнути на нього шафу?

І н н а. Серйозно, Круглику, серйозно!

К р у г л и к. Не турбуйтесь, Інно Василівно, ви ж знаєте, що я з вашим Паном, а з моїм Паньком, з дев'яти літ умію балакати. Від того приємного моменту, як він мені пальця прокусив, я вже знаю, що і як йому говорити. Та хай навіть горло мені прокусить, а коли вам це треба, то я сам готов підставити йому. Ще й сигару закурю.

І н н а. Тільки слухайте, Круглику, залишіть ви, ради бога, вашу цю фантазію. Що це вам справді бог дав? Вісім літ знаємось, і нічого такого, й раптом... залицяння, компліменти, поезія. Не поважний фабрикант, не мільйонер, а просто якийсь собі бідний поет, студент! Що ви, голубчику?

Кругли к. Яж вам кажу, Інно Василівно: всі вісім літ, од того моменту, як Панас уперше зазнайомив мене з своєю нареченою,— ця "фантазія", як ви кажете, була в мене. Хронічно. Тільки тепер вона виявляється.

І н н а. Через що ж тепер?!

Кругли к. Ви ж пам'ятаєте, що я — нахаба?

І н н а. Ну, це ж ваша тактика, як ви кажете.

К р у г л и к. Бездоганно справедливо! Ну, так тепер виявляється через те, що є надія.

І н н а. Що-о?!.. (Регочеться). Кругличку, ви страшенно милий і "бездоганний" нахаба! Знаєте ви це?

К р у г л и к. Добре сміється той, хто сміється останній, Інно Василівно. Вас смішить, що я такий негарний і смію мати надію? Але ж негарність, Інно Василівно,— дурниця. Запевняю вас! Треба тільки звикнути до мене, частіше бачити мене. Я ж звик до себе, бо щодня бачу себе в дзеркалі. Серйозно, Інно Василівно! Це вже бувало не раз. Спочатку—регіт, просто регіт, і більш нічого. От так, як у вас оце. А потім — потрошки, потрошки людина звикає, притерплюється й, дивись, уже не помічає ні того, ні цього. А потім і оцю саму лисину цілує.

І н н а (сміючись). Ну, Круглику, годі дурниць! Ви — поет. Це ясно. Йдіть до Панаса. Але пам'ятайте, що ми умовились: як я скажу "о-го-го", так зараз же йдіть додому і ждіть мого телефону. Чуєте?

К р у г л и к. Слухаю. Пам'ятаю.

І н н а. А як скажу телефоном: "Як ся маєте?" — зараз же їдьте до нашого будинку, я ждатиму вас на розі вулиці. Але прошу тільки, Юрію Марковичу, залишити вашу дивну фантазію. Ви ж розумієте, що ви мені утруднюєте прийняти від вас поміч у моїх скрутних обставинах.

К р у г л и к. Простіть, Інно Василівно, але що вам із цього? Образити я вас не можу, бо вам це тільки смішно. Проти Панаса я не грішу, бо все одно з Панасом у вас уже щось тріснуло. А я вже не можу... Почекайте! Я так довго мовчав, так довго, Інно Василівно, мовчки терплю свою хворобу, що... дозвольте мені хоч поговорити про неї. А, крім того... я ж певен, що раніш чи пізніше моя фантазія здійсниться. Запевняю вас, Інно Василівно.

І н на (сміється). Що ти йому скажеш?! Ну, я не маю часу на дурниці. Йдіть. Але чекайте: майте на увазі, що моя розмова з Панасом може скінчитись і не розривом, і я зостануся тут. Тоді я не потребуватиму ваших послуг.

К р у г л и к. Значить, це пізніше буде.

І н н а. Але щоб ви дурно не ждали всю ніч мого телефону, то як тут вийде добре, я вам скажу: "Ви ще не спите? Ну, то лягайте спати". Добре?

К р у г л и к. Бездоганно. Але я волів би...

І н н а. А тепер ідіть! Марш! От і Тама з кавою.

К р у г л и к. Слухаю. (Йде праворуч).

Марія Андріївна. Не википіла, а вихолола. Куди ж ви, Юрію Марковичу?

Кругли к. Я на хвилинку до Панаса. Я зараз. (Виходить).

І н н а (обнімаючи й пригортаючись до Марії Андріївни). Тамуню, бідна моя: сама ходить, варить, носить. Я страшенна поганка, Тамуню дорога. Я така бідна, погана поганка, Та-мочко. Знаєш ти це? Скажи.

Марія Андріївна. Знаю, моя поганочко, знаю. Нічого. Все перетреться.

І н н а. Ну, спасибі. А ти, справді, Тамо, серйозно згоджуєшся, щоб я поступила в оперетку?

Марія А н д р і ї в н а. Як ти серйозно, то й я серйозно.

І н н а. Я цілком серйозно, Тамо. Тільки, може, не в оперетку, а в драму. І не зразу, а підготовлюсь. (Раптом жагуче). Але Пан тільки спробує мені щось... моментально не то що в оперетку, а в кафешантан піду! Чуєш, Тамо? Моментально! Сьогодні ж!

Марія Андріївна (суворо). Слухай, Інно, ти не дівчинка.

Інна. Так, Тамо: на жаль, я не дівчинка.

Марія А н д р і ї в н а. От то ж то. Рішай, що хочеш. Тільки рішай не через те, що щось тобі Панас скаже, а як тобі треба. Не підкидайся життям, як ганчіркою.

Інна (посміхається). Гм! Як мені треба... Та дівчина дожидається?

Марія А н д р і ї в н а. Та пусти ти її, нарешті! Та й мене теж. Мені спати пора.

Інна. Прости мене, Тамо! Я тебе стомлюю. Я ці дні зо-всім-таки погана. Але мені чогось, знаєш, ці дні... трошки нудно. Це пройде. Ти вже не сердься на мене.

Марія Андріївна (раптом обнімає Інну за голову, цілує). Роби, моя дитино, що треба тобі робити. Чуєш? Хоч у кафешантан. А як треба, то й мене бери з собою. Оце моє слово. А тепер — пий собі каву. А я спати йду. До завтра. (Цілує в чоло, йде до кімнати).

Інна. Тамонько, скажи тій дівчині, щоб підождала ще півгодинки. Тільки півгодинки. Скажеш, Тамуню?

Марія А н д р і ї в н аи Та скажу, скажу. (Виходить).

Інна сама; закинувши руки за голову, похмурившись, швидко ходить по кімнаті. Потім іде до дверей направо, потихеньку відчиняє їх, слухає, причиняє і швидко йде до столика з кавою. Поспішно наливає в чарки лікер, у чашки каву; сідає в фотель: згадує, закурює цигарку й прибирає недбалу позу. Прислухається. Тихо. Перестає курити, ставить чарку на стіл, одкидається на спинку фотеля і, заплющивши очі, суворо похмуривши брови, непорушно сидить. Зачувши гомін голосів, раптово випростовується і знову прибирає загонисту позу, взявши цигарку в рот. Входять Круглик і Муста-

ш е н к о.

Круглик (обнявши за стан Мусташенка, голосно, весело). Інно Василівно! Дозвольте вам представити бездоганного мужа й істинного філософа: не задушив мене, не роз-чавчив шафою, навіть пальця не прокусив. Можете собі уявити?

Інна. Та що ви кажете?! Я боюсь, що ви балакали з кимсь іншим. (До Мусташенка). Добродію, дозвольте з вами познайомитись.

Мусташенко (вибачлива, спокійна посмішка). Невже, добродійко, ваш страшний муж так-таки душить вас, чавчить шафами, відкушує пальці? Як ви досі живі зосталися?

Інна. Ну, добродію, як поводиться мій муж, не будемо дуже заглиблюватись у ці питання. Чи відкушує пальці, чи вивертає руки, в цьому, філософічно розглядаючи, сутньої різниці немає. Правда? Дозволите вам чашечку кави з лікером?

Мусташенко. Ні, дякую.

Гнна. Ах, вибачте, може, це нижче вашої гідності — пити каву в товаристві опереткової актриси?

Мусташенко (погладжуючи себе по руці, тихо, серйозно). Навіщо цей тон, Інно?

І н н а. Який же мій тон? У нас у трупі іншого немає. Ми, розуміється, не професори філософії...

Мусташенко (пильно дивиться на Інну, не перестаю-чи гладити руку; розмірено, поважно). Юрій був такий ласкавий, сказав мені, що ти хочеш поговорити зі мною про твій намір піти на сцену. Я прийшов.

І н н а. Про намір? Юрій Маркович помилився: про постанову.

Мусташенко. Ну, хай про постанову.

І н н а. Круглику! Пийте ж каву і лікер. Наливайте самі. Я занадто п'яна, щоб докладно розмірити віддалення чайника від чашки. (До Мусташенка). А ви з нами чарочку лікеру не хочете випити? Це — могорич. Ми до-мо-го-ри-чує-мо. Так я кажу, Круглику?

Круглик. Бездоганно правильно!

І н н а. Чого ви в мене, пане професоре, так глибоко, як у якусь філософічну проблему, вдивляєтесь? Мені— аж страшно. Я вам раджу пенсне одягти. Чуєте: пенсне. Круглику, ви знаєте, для чого іноді деякі професори пенсне одягають?

Мусташенко ввесь "вирівнюється, вражено, з страхом дивиться на Інну.

Інна (сміючись). Ой Круглику, викличте, будь ласка, телефоном пожарну сторожу, тут зараз вибух і пожежа буде!

Мусташенко відвертається й іде в другий куток кімнати, швидко погладжуючи себе по руці.

Круглик робить очима й лицем знаки Інні, які говорять: "Навіщо ви його дратуєте? Не треба". Інна відповідає мінами: "Не мішайтесь, я знаю, що роблю".

Круглик (голосно, немов проводячи перервану розмову). Ні, серйозно, коли пробути на оперетковій сцені півроку, то потім уже не так трудно перейти в оперу. Запевняю вас. Школа в вас є. Голос вам поставлено бездоганно. Талант ви, безумовно, маєте. Тільки сценічної техніки треба. Через півроку-рік ми матимемо чудесну оперну співачку.

Мусташенко розглядає картинки.

Інна (киває Кругликові на Мусташенка). А ви ж мені будете букети підносити?

К р у г л и к. О, засиплю квітками! З Африки, з Індії, з Австралії випишу!!

І н н а. О-го-го! Завтра контракт підписувати! Ви ж прийдете, Круглику?

К р у г л и к. Неодмінно, неодмінно. (Підводиться). Ну, а тепер дозвольте з вами попрощатись. У мене ще побачення з одним чоловічком. (Цілує руку Інні). Добраніч, Паню! Бувай, голубчику! Завтра, може, забіжу.

Мусташенко мовчки потискує йому руку. Круглик, заклопотано дивлячись на годинника, виходить, їнна, заклавши ногу на ногу, попиває з чарки.

Мусташенко (сідає, спирає лікті на коліна, кладе голову в руки; мовчить; немов про себе, дивлячись у землю). Вісім літ нічого не варті. Була любов, товариськість, рідність. І за тиждень-два все зникає. Чужість, ворожість, глузування при других, ні за що, без вини. Враження таке, ніби в нас звичайне, міщанське подружжя, що ми — люди, які нестерпно остогидли одно одному, й навіть при сторонніх не можемо не сваритись. Навіщо ж плювати на минуле?

І н н а. Ніхто й не плює.

Мусташенко. Плюєш. Ти смієшся при других із мого болючого, інтимного. Ми з тобою разом, як товариші, як... ми вдвох умовилися про це пенсне. Це — моя боротьба з диким і темним у мені, це — моє й твоє інтимне, нехай смішне, але для мене важне. І те, що ти з цього смієшся при других, розкриваєш його, це значить, що ти вже не моя Інна, не мій друг і товариш, а... чужа, ворожа людина, яка знає мої секрети. (Раптом, несподівано з вибухом гніву схоплюється). Дикун я? Ха! Пенсне одягти? На тобі пенсне! (Скажено жбурляє пенсне на підлогу й топче ногами). На, на, на! Можеш завтра своїм оперетковим друзям розповідати, "для чого деякі професори пенсне одягають". Можеш розповідати, які вони дикуни, як вивертають руки своїм жінкам, як одкушують пальці. Прошу! Будь ласка! Прошу навіть розказувать, як ці-дують, обнімають. Бий, плюй, топчи: все к чорту! Прошу!

Інна, стиснувши уста, мовчить. Пауза.

Мусташенко (швидко ходить по хаті, зупиняється). Любовника вже маєш?

Інна (байдуже). Вісім літ маю.

Мусташенко. Коли ти про мене, то я був твоїм чоловіком. Я про любовника питаю, чи маєш куди переїхати? Інна. Я чоловіка не мала.

Мусташенко. Он як уже? Навіть і цього зрікаєшся?

І н н а. Може, й мала, але тепер не маю.

Мусташенко. Ну, розуміється! Ще б пак!

І н н а. Не маю! Я не жінка твоя! Любовниця. Утриманка! "Рідність", "родина"... Яка з нас родина? Де? Твоя родина у садках із тими дітьми, до яких ти бігаєш. А моя... померла під операційним ножем. Для чого мені твоя рідність?

Мусташенко. Родина буває й без дітей, коли є те; що...

І н н а (з огидою). Мовчи, мовчи! Не говори мені цих банальностей. Ні родини, ні чоловіка, ні жінки без дітей немає. Все брехня. Я мала родину, я мала чоловіка й була жінкою, поки я мала хоч надію бути матір'ю, розумієш ти: ма-ті-р'ю! А тепер... Що я тепер? Ну, скажи мені, що я таке? Для чого я? Я — каліка, паразит, я безпотрібна істота.

Мусташенко. Люди живуть не тільки для того, щоб дітей родити...

І н н а. Ах, прогрес, людськість, цивілізація, краса й так далі? (Схоплюється). Ти! Дай мені дитину, і я віддам за це всю красу, ввесь комфорт, усю вашу цивілізацію. Чуєш? Я піду в наймички, я буду мити підлоги, я буду жити в норі, в лісі. Я хочу почувати біля серця й лизати, — чуєш, лизати! — мою дитину без ніяких ваших філософій і цивілізацій. Чуєш, ти?

Мусташенко. Але ж ти знаєш, що...

І н н а. Знаю, все знаю! Але ж я не хочу скоритись! Не хочу! Мільйони нікчемних, гнилих жінок мають дітей, купи дітей, а я... Я голодна, я ввесь час голодна, мене смокче голод дитини. Знаєш ти це? Ну що мені робити? Собачку собі купить? Любовника завести? Реферати про жіночу

емансипацію писати? Ну, скажи, ну, давай сюди твою філософію, науку, мораль — нехай кажуть, що робити. Хай дадуть мені "закон", як каже Тама. Закон дай мені!

Мусташенко. Я не розумію, Інно, чого ти хочеш? На нас спало нещастя. Значить, убити себе, чи як?

І н н а. Будь щирий! Не можемо мати родини? — не треба обдурювати себе. А як хочеш, щоб була родина, щоб ми дійсно були чоловік і жінка,— треба, щоб була дитина.

Мусташенко. Але ж ми не можемо мати дитини!

І н н а. Я не можу, а ти можеш.

Мусташенко (якийсь мент мовчки дивиться на Інну). Що ти хочеш сказати?

І н н а. Ти можеш мати дитину.

Мусташенко. Значить, ти пропонуєш розійтися, щоб я міг мати дитину?

І н н а. Ні, я цього не кажу. Мусташенко. Ну, а як же?!

І н н а (мовчить; потім тихо, спокійно, суворо). Ти можеш п'ять хвилин цілком спокійно й мовчки вислухати мене?

Мусташенко. З охотою. Будь ласка. Інна. Ні, ти повинен пам'ятати про те, що ти мусиш спокійно слухати. Сідай.

Мусташенко. Я можу й...

Інна. Ні, ти сідай. От тут. Сідай і постарайся, що б я не казала, до кінця й не перебиваючи вислухати.

Мусташенко (уважно вдивляється в неї й сідає). Добре. Слухаю.

І нна (сідає по другий бік столика, кладе лікті на стіл і на мент закриває собі очі пальцями). Ну, так от: ти повинен мати дитину від другої жінки, взяти ту дитину до нас, і... я буду їй матір'ю.

Мусташенко (якийсь час чекаюче дивиться на неї). Це все?

Інна. Все.

Мусташенко посміхається з жалем і сумом.

І н н а. Не посміхайся. Я цілком серйозно це кажу, Панасе. Іншого виходу нам немає. Ти все одно раніше чи пізніше скінчиш тим, що ми розійдемось і ти оженишся з другою, яка може мати діти.

Мусташенко виразніше посміхається.

Інна. Так-так! Це мусить бути. І нехай! А я піду на сцену. Коли я не можу мати родини, з якої речі я мушу бути любовницею, забавкою одної людини? Забавка? Так нехай забавляються всі. Принаймні служитиму людям, красі, а не... Я тебе питаю: хочеш зробити те, що я пропоную?

Мусташенко. Вибач, Інно, ти пропонуєш фантастику.

Інна. Через що ж фантастику?

Мусташенко. їй-богу, я про це серйозно навіть говорити не Тможу.

Інна. Але через що ж? Конкретно кажи. Неморально, розуміється? Зрада мене? Але я дозволяю тобі цю зраду. Я сама прошу тебе за це. Ну, що ж іще?

Мусташенко посміхається, знизує плечима.

Інна. Та ти не знизуй плечима, а кажи, що тут фантастичного? Що так смиренні, моральні обивателі не роблять? Ну, будемо говорити конкретно. Ти свідомо, шукаєш якусь жінку. Заводиш із нею роман. Маєш од неї дитину. Береш дитину до себе, всиновляєш. Що тут фантастичного, неможливого? Що?

Мусташенко. Гм! Не кажучи вже про моральний бік цього питання, ти забуваєш... Ні... це просто абсурд!

З якою ж жінкою я можу мати роман, коли я ніякої іншої жінки, крім тебе, не хочу й не можу хотіти? Це перше. Інна. Зможеш. Повинен, мусиш!

Мусташенко (ніжно бере її за руку). Мій дорогий Ін! Ти ж перцііа, коли ти мене хоч трошки любиш, ти перша сама не витримаєш цього експерименту.

Інна (визволяючи руку). Про мене ти не турбуйся. Я знаю, що я кажу й що пропоную. Я рятую своє щастя. Хочеш рятувати разом? Але рішуче кажугабо це, або я завтра вступаю в оперетку. Вибирай.

Мусташенко. Можна взяти чиюсь дитину.

Інна. Ми про це вже колись говорили. Ти сам сказав, що нести відповідальність за інших ти не хочеш. А я не зможу любити її так, як хочу, як мушу любити. Ми повинні мати нашу дитину. Твоя дитина — значить і моя. Ну, ти ж уяви собі, тільки в'яви: твоє — крихітне, тендітне, тепле... Ось воно тут, серед нас, усе заповнює! Навкруги відразу ж стає так повно, розумно, затишно. В мене тепер часто таке почування, що ми з тобою ізольовані від усіх людей, такі якісь самотні, бідні, покинуті. А як тільки в'явлю собі, що маємо дитину,— стає зразу так, неначе ми тісно-тісно зв'язані з усіма людьми, з усім світом... Ну, через що ти, власне, проти моєї думки? Ми можемо знайти яку-небудь молоду, здорову, гарну дівчину, з села, з містечка. Потім ти її забезпечиш. Вона з охотою віддасть тобі свою дитину, все одно ж вони або підкидають їх кому-небудь, або здають у захисток, або навіть убивають. Можна зробити й так, що вона й не знатиме, що дитина в тебе: немов на виховання віддати. Це ж стільки робиться. Ви ж, мужчини, не одну таку дитину маєте по захистках.

Мусташенко (з посмішкою). Це значить: я, професор філософії, повинен познайомитись десь на вулиці або на базарі з якоюсь покоївкою чи модисточкою, залицятись до неї, ходити до неї в гості на кухню, лузати з нею, з двірником і кухаркою насіння, ходити в кінематограф...

Інна. Зовсім ні.

Мусташенко. Ну, а як же? Та ще ж треба мати гарантії, що дитина не буде від якого-небудь конкурента — пожарного або писаря з поліції. От тобі, коли конкретно взяти твою вигадку. Уяви собі мене в цій ролі. Можливе це?

Інна. Це неможливе. Але можливе інше. Уяви собі, що тобі треба переписати твої виклади, твою нову книжку, одно слово — тобі треба постійної переписувачки на машинці. Вона житиме в нас, їсть із нами, ну, як своя. Це — можливе? Скажи?

Мусташенко. Ти — мрійниця, Інно.

Інна. Але це цілком можливе? Так?

Мусташенко. І ти думаєш, що я згоджуся у своєму домі з якоюсь дівчиною обманювати тебе, ображати тебе перед нею?

Інна. Обману не буде ніякого, бо ж я все знатиму. Вона буде обманена, коли вже на те пішло. А образа... В чому образа? Ми хочемо мати від неї твою дитину. От і все. Я тільки це знаю. Більш ніщо мені нецікаве й неважне.

Мусташенко. І ти гадаєш, що тобі буде легко й неважко, коли я...

Інна. Абсолютно! Ти ж любити її не будеш? Ну, словом, я тобі обіцяю, що з цього боку ти не матимеш ніякого клопоту. Це моє діло. Я все беру на себе. Згоджуєшся?

Мусташенко. Слухай, Інно, це—неможливе, це..,

Інна. Значить, більш можливий мій вступ в оперетку?

Мусташенко (ходить по хаті, з посмішкою знизує плечима). Та вже хоч би з того погляду взяти, що мене не схоче молода дівчина.

Інна. О, про це не турбуйся!

Пауза.

Мусташенко. Але ж ти розумієш, яку ти мені смішну, тяжку, негарну ролю накидаєш?

Інна. Ти думаєш, що моя роля буде легша?

Мусташенко. Ну, тим паче! Для чого ж це? Ми ж обоє все одно не витримаємо, й вийде тільки ряд безпотріб-них неприємностей...

Інна. Коли ми дійсно хочемо досягти своєї мети й у нас є воля, а не слиняве моралізування, то витримаємо.

Мусташенко (зачеплений). Добре. Коли ти ставиш так питання,— оперетка, розрив або цей дикий експеримент,— добре, я згоджуюсь. Стривай, стривай! Але попереджаю: я робитиму сумлінно все, що в моїх силах, але май на увазі, є межі моїм силам. І ти не повинна робити це приводом до розриву. Хочеш розірвати наш шлюб? — роби це тепер же, чесно й без таких приводів.

Інна (підбігає, обнімає, пригортається, радісно, як дівчинка). Значить, згода? Згода?

Мусташенко. Я зарані знаю, що все це...

Інна. Браво, Пан! Я знала, що ти згодишся. Ти ж мій чудесний, розумний дикун! Ти ж уже сам бачиш, що це чудова ідея...

Мусташенко. Навпаки! Я бачу тільки...

Інна. Бачиш, бачиш! А за пенсне й за все ти мені прости. Ради бога, прости, Пан! Але ж мені так досадно було, що ти мене не зрозумієш і будеш сперечатись... Але тепер уже все вияснено, тепер усе буде добре. Правда? (Вдаючи Муста-шенка, басом). "Розлюбила, розійтися хочеш". І ти вірив, як казав це? Ух, ти! (Цілує його).

Мусташенко. Слухай, Ін, але невже ж ти серйозно всю цю історію хочеш виробляти?

І н н а. Ну, а як же, дитинко? Треба!

Мусташенко сміється.

І н н а. Та запевняю тебе, інакше ніяк не можна. І ти, будь ласка, не думай, що я жартую. Я вже навіть маю ту... що... ну, твою секретарку чи переписувачку. Вона вже тут.

Мусташенко (вражено). Інно! Я сподіваюсь, ти...

І н н а. Нічого не сподівайся, а я зараз покличу її сюди, й ти, будь ласка, ввічливо, тепло побалакай із нею.

М у с т.а ш е н к о. Постривай! Ти, значить, усе це заранi наготовила?

І н н а. Я все обміркувала. Я два тижні вдень і вночі це обдумувала. Тепер ти сам можеш судити, що це не жарт і не хвилева фантазія. Я хочу бути матір'ю твоєї дитини й буду. От і все. І коли ти поважаєш своє слово, то прошу сумлінно, як ти сам сказав, робити все, що в твоїх силах. А в твоїх силах є не робити великих очей, не спалахувати, не філософувати, а спокійно поговорити з дівчиною, яка шукає роботи. Я їй обіцяла помогти. І от тепер, поговоривши з тобою, ми вияснили, що можемо запропонувати їй лишитись у нас для переписування на машинці твоїх праць. От і все. Це не є понад твої сили?

Мусташенко. Що ж це за дівчина?! Звідки вона?!

І н н а. Що, звідки,— все це вона сама, та й я тобі, потім розкажемо. А тепер я покличу її, бо вже пізно, вона й так давно дожидається. Я зараз! (Поспішно йде з кімнати).

Мусташенко. Та чекай, Інно! Так же не можна, Інно! І н н а. Потім, голубчику, потім. Треба відпустити дівчину додому. (Виходить).

Мусташенко сам, схвильовано ходить по хаті, знизує плечима, мимоволі зупиняється перед дзеркалом, оглядає себе, причісує волосся,

але тут же ловить себе на цьому; знову обурено знизує плечима, посміхається, хмуриться й нетерпляче поглядає на двері. І н н а входять; за нею, мило соромлячись, але цікаво зиркаючи на Муста-

шенка, іде Л ю д а.

І н н а. Ну, от, Панасе Михайловичу, дозволь представити тобі твою переписувачку: панна Люда. (До Люди). Можна вас називати просто "панна Люда"?

Люда (соромливо, але намагаючись опанувати собою). Прошу дуже. Можна навіть просто Люда.

Інна. Панна Люда вміє добре писати на машинці і згоджується на твої умови.

Мусташенко (почуваючи ніяковість, до Люди, холодно, поважно). Ви раніше де працювали?

Люда (боязко). Я писала в конторі на цукроварні. (Сміливіше). Але я зразу навчуся всього, що треба! Ви побачите. Мені треба тільки показати.

Мусташенко. Гм!.. Так. Розуміється. Але в даний момент якраз...

Інна (поквапом). Ну, от значить і чудесно! Панна Люда завтра вранці вже переїжджає до нас і приступає до виконання своїх обов'язків. Ну, я рада. (До Люди). Тепер ви можете бігти додому, а завтра рано просимо до нас зовсім.

Люда (соромлячись, тихо). Я така щаслива, що аж і не вірю собі... Я вам так дякую...

Інна. Ну, що мені? Панасові Михайловичу дякуйте, це він придумав дати вам роботу в нас.

Люда. Я дуже дякую. Я буду старатися...

Інна (сміється). Ну, глядіть же! Ну, добраніч, біжіть тепер додому! Швиденько!

Люда. Добраніч!.. (Хоче ще щось сказати, але, засоромившись, повертається і швидко, немов утікаючи, виходить).

Інна. Ну? Бачив, яка вона?

Мусташенко. Це гидко, Інно! Негарно... Мені за тебе боляче.

Інна. Ффіть! (Підходить до нього, ніжно зазирає йому в лице іутихо кажучи "Пан!", розводить обидві руки на чверть аршина одну від одної, виставивши тільки указові пальці, немов визначаючи розмір чогось). Пам'ятаєш?.. Пам'ятаєш, як ми ждали наше, й ти мені от так показував, і як цим жестом приборкував мене? Пам'ятаєш? Тепер тобі показую. (Ніжно, лукаво розводячи руки). Панасе?..

Мусташенко зиркає, відвертається й сідає в фотель.

Інна (обнімає його за голову, бурно цілує). Буде, буде, буде! Чуєш, ти? Я знаю вже, що буде. (Біжить до телефону, гукає): 25-44, 25-44... Так... Дякую... Юрій Маркович? А ви ще не спите? Ну, то лягайте спати!.. Так-так, власне: лягайте спати! Добраніч! (Сміється, кладе трубку, підбігає до Мусташенка, стає на коліна перед ним і, лукаво зазираючи в лице й показуючи руками, ніжним і наказовим шепотом каже). Бу-де!! (Міцно пригортається).

Завіса

ДРУГА ДІЯ

Сцена поділена на дві половини. Праворуч — кабінет Мусташенка, шафи з книжками, бюрко, канапа. Недалеко від бюрка невеличкий столик з машинкою до писання. Столик цей стоїть vis-a-vis 1 до дверей, що ведуть до вітальні. Двері в коридор і вітальню. Ліворуч — вітальня. Двері в кабінет, у коридор і інші кімнати. В кабінеті Мусташенко й Люда. Мусташенко сидить за бюрком і перечитує аркуші паперу, списаного машинкою. Часом скоса, непомітно слідкує за Людою. Люда швидко, старанно

переписує.

Мусташенко (підходить до Люди з аркушами; тримається поважно, з холодною вибачливістю). Маленька по-милочка, панно Людо...

Люда (злякано). Ой! Хіба? Що ж я там написала?

Мусташенко. Ну, нічого такого страшного. Замість "репродукція", ви написали "ерпордукція". Треба відмітити тут олівцем. (Нахиляється до Люди й показує помилку, скоса дивлячись на її лице, волосся).

Люда. Зараз, зараз! Дайте мені, будь ласка. Ото яка, їй-богу! "Ерпордукція". (Рішуче). Я наново перепишу цей аркуш.

М у с т а ш е н к о. Ну що ви, бог з вами! (Сміється). Виправити тільки, та й годі.

Люда (благаюче дивиться на нього). Але ж це негарно, що будуть помилки. Подумають, що ви не знали цього слова.

Мусташенко (сміється). Ну, що ж робити? Або подумають, що переписувачка помилилась. А помилилась через те, що втомлена, що занадто багато працює.

Л юд а. Та де ж багато?! От як на цукроварні писала, так ото справді було багато.

Мусташенко. А чого ж ви перестали там працювати?

Люда (соромиться). А, ну їх!

Мусташенко. Умови праці були тяжкі?

Люда. Ні, умови нічого... Та... (Замовкає, хоче писати).

Мусташенко. Посварилися з ким-небудь?

Люда. Атож.

М у с т а ш,е н к о. З ким же то? Люда. Та... з директором.

М у с т а ш е н к о. Он як! З самим директором? За яку ж справу?

Л ю д а. А за таку, що я йому вподобалась! Він хотів, щоб я в його кабінеті писала. А я не схотіла. Нехай пошукає собі інших.

Мусташенко. Умгу! Залицявся? Люда. Аякже! Жонатий чоловік, троє дітей. Соромився б!

Мусташенко. Так... (Одразу похмурюється, відходить).

Люда, винувато зиркнувши на нього, починає писати.

Мусташенко. Так-так. Ні, панно Людо, вам безумовно треба хоч трохи гуляти. За три тижні, що ви в нас, ви не більш, як двічі ввечері виходили з дому. Це не годиться.

Люда. Та мені нема куди ходити! Та й не хочу я.

Мусташенко. Ну, як-таки нема куди? Дівчина ви молода, вам треба розваги. Познайомтеся з молодими людьми, ходіть до театру, в кінематограф, у сад. До себе в гості покличте. Ви не в тюрмі, ви маєте повну волю. А так не можна, як ви живете. Через те ви й помилки робите.

Люда. Мені знайомих ніяких не треба. А помилок я буду старатись не робити. Ій-богу! От побачите!

Мусташенко. Та не в помилках річ, чудна ви дівчино! А... а річ в тому, що вам же нудно так жити в нас.

Люда. Мені нудно в вас? (Схаменувшись, кидається писати).

Мусташенко пильно дивиться на неї, похмурюється й починає читати аркуші. Люда непомітно погляда на Мусташенка.

Мусташенко. От і тут помилка...

Люда. Ой господи! (Схоплюється й підходить).

Мусташенко (з посмішкою). От бачите? Значить, треба розваги, спочинку.

Люда. Та, їй-богу ж, то не через це!

Мусташенко. А через що? Раніш ви далеко менше помилок робили. Або ви втомлені, або ж... закохані в когось, і нема тої уваги.

Люда (соромиться). Ну от, закохана! Я просто й сама не знаю, що це таке.

В вітальню під час цієї сцени входить Інна; тихо, навшпиньках, прислухаючись, підходить до дверей у кабінет, слухає, потім входить за портьєру між дверима й лишається там.

Мусташенко. Ну, не знаєте. Скучили, мабуть, за "ним", думаєте про нього багато, от і... Люда. За ким "за ним"?!

Мусташенко. Ну, за тим, у кого ви закохані, кого покинули там десь.

Люда (зневажливо кривить губи). Кого я могла там покинути? Дуже вони мені потрібні... А з помилками — я просто не розумію... Здається ж, я... Дозвольте мені цей аркуш.

Мусташенко (помалу простягаючи аркуш). От і зблідли ви в нас трошки. (Немов не навмисне бере її за руку). Мені сумно, що ви можете своє здоров'я в нас попсувати...

Л ю д а. Та я здорова зовсім... А тут також треба відмітити олівцем? (Легко пробує визволити руку).

Мусташенко (неуважно). Еге-еге, розуміється, відмітити... Безумовно, відмітити... Так закохані, га?

Люда соромливо посміхається, визволяє руку й іде до свого столика. Мусташенко з усміхом читає аркуші. Ї н н а виходить з-за портьєри, тісно стуливши вуста, відходить і сідає в фотель, одкинувши голову назад.

Мусташенко (раптом змітає посмішку, похмурю-ється, швидко витягає пенсне й одягає, встає й зовсім іншим — поважним, серйозним тоном). Так-так. Жарти жартами, панно Людо, а вам треба моціону, руху, повітря. Здоров'я насамперед. А потім... Чи не можна, що(5 деякі речі ви переписували в себе в кімнаті? Тут я вам заважаю. І взагалі... я гадаю, що тут, у кабінеті, треба писати тільки те, що я диктуватиму.

Люда (стурбовано дивиться на нього, несміло підводиться). Мені зараз же перейти туди?

Мусташенко. Ну, зараз... я не знаю. Я хочу тепер вам іще дещо продиктувати. Але завтра ви можете працювати в себе.

Люда (сідає). Мені взяти чистого паперу для диктовки?

Мусташенко (підходить до неї)■. Чекайте, ви на чому зупинились? (Скидає пенсне, нахиляється над плечем Люди, читає про себе). Умгу... Так... Тут іще трохи лишилося? Ну, це вже ви допишіть зараз...

Люда хапається писати.

Мусташенко. Та ви не спішіть так. Вас ніхто не жене звідси.

Люда мовчки так само поспішає, їнна підходить до дверей і знову входить за портьєру.

Мусташенко. Та не хапайте ж так, кажу... (Бере Люду за руки вище ліктів, притримує). Тихше, тихше. Повільніше... Поспішать не треба. (Не випускаючи її рук, нахиляється до її плеча так, що його лице приходиться зовсім близько до її лиця, й ніби дивиться в аркуш). Ну, пишіть так. Я буду вашу енергію регулювати. Ну?

Люда (тихо). Мені так незручно писати...

Мусташенко (хвилюється). А то не треба спішити. Га? Спішити не треба, коли вам кажуть. Ну?

Люда. Але ж ви кажете, щоб я швидше йшла звідси.

У дверях кабінету з лійкою в руці з'являється Марія Андріївна: бачить сцену й одсувається назад, слідкуючи далі з-за дверей.

Мусташенко. Ну, я не сказав "швидше". І швидше писати не треба. А оттак... Повільно, спокійно, помаленьку. Оттак... (Раптом сильно стискує Люду за руки, так що кінці їх аж догори здіймаються, і рвучко відходить до свого столу).

Люда зараз же починає швидко писати.

Марія Андріївна (входить). Та квітка зовсім засохне тут у вас. Інна поставити поставила, а поливати нема кому. (Поливає, пильно непомітно оглядаючи Люду й Мусташенка).

Інна відходить од дверей і сідає на канапу з болючою посмішкою.

Мусташенко (ніби зайнятий аркушами, байдуже, спокійно). Полийте, полийте. Панно Людо, будь ласка, дайте мені той аркуш, що ми вдвох тільки що переглядали.

Люда. Цей?

Мусташенко. Не знаю, покажіть.

Люда підносить.

Мусташенко. Так, цей. Дякую. Я тут зроблю вставочку...

Люда відходить, сідає писати. Марія Андріївна, оглянувши ще раз Люду, виходить. Мусташенко, провівши Марію Андріївну очима, сидить якийсь час непорушно, гидливо скрививши губи й дивлячись в одну точку. Потім похмуро підводиться і, не глянувши на Люду, рішучим, поважним кроком виходить

у вітальню. Люда стурбовано дивиться йому вслід. Інна, зачувши рип дверей, швидко міняє позу й немов щось шукає в кутках

канапи.

Мусташенко (йде рішучою ходою, але, побачивши Інну, зупиняється). А, ти тут?

Інна. Шукаю мого гребінця з коронкою. Ти не бачив, Пан?

Мусташенко. Ні, не бачив. Але я тобі скажу, Інно, що я далі цієї твоєї вигадки робити не буду. Як собі хочеш... Інна. Через що?

Мусташенко. Не можу й не хочу. От і все. Я зараз вийду хвилин на десять перейтись, а ти в цей час, будь ласка, відпусти цю панну на всі чотири вітри. Чуєш?

Інна. В чому річ? Невже вона...

Мусташенко. Інно, не будемо про це говорити. Все це — негарне, гидке, понизливе, образливе! Розумієш? Я не хочу, й більше нічого. Здається... (Змовкає).

Входить Марія Андріївна з лійкою.

Марія Андріївна. Квітки мати — всі люблять, а послідкувати, щоб поливати, ніхто не догадається. (Йде до квіток).

Мусташенко. Яз тобою ще сьогодні хочу поговорити. Інна. Неодмінно.

Мусташенко (виходить у кабінет; сухо до Люди). Ви ігут дописуйте, я хутко прийду. (Виходить).

Люда дивиться йому вслід, задумується, раптом хапа себе за щоки, потім починає швидко писати.

Марія Андріївна (поливаючи квітки). А треба, треба тобі з ним поговорити. Треба.

Інна (пильно глянувши на неї). А про що, Тамуню?

Марія Андріївн а. Та про що ж: про високу мораль, про філософію, про любов. Він же в тебе такий моральний, чистий чоловік. Професор, не якийсь собі легковажний студентик. Людина поважна. Аякже!..

І н н а. Ой Тамуню, я боюсь! От уже твої брови кусливо сміються.

Марія Андріївна (мовчить, підходить до Інни). Хочеш спокій у домі мати? Інна. Хочу.

Марія А н д р і ї в н а. То поклич сюди зараз оту ма-шинкову панночку, дай їй за місяць, дай за десять, двадцять місяців уперед, і нехай вона йде собі писати деінде.

Інна (здивовано). Через що?

Марія Андріївна. Через що? Через те, що твій філософ дуже пильно придивляється, як вона пише. Удвох уже починають писати на машинці.

Інна (сміється). Ну, Тамуню, бог з тобою!

Марія А н д р і ї в н а. Зо мною бог був і є, а от хто з професором твоїм, то це вже не так смішно. Кажу тобі: випровадь її сьогодні ж.

І н н а. Та за віщо?

Марія А н д р і ї в н а. За те, що твій чоловік обнімає її за плечі і пригортається щока до щоки. Буде з тебе? Інна. Коли ж це було?

Марія Андріївна. Три хвилини тому назад. Ти собі тут сиділа, а вони за отою стіною пригортались. Навіть дверей у кабінет добре не зачинили.

Інна регочеться, обнімає Марію Андріївну.

Марія Андріївна (визволяючись). Тобто так віриш у свого морального філософа, що аж смішно тобі?!

Інна. Тамуню! Абсолютно не вірю. Постривай, постривай! Що ти бачила, як він близько нахилився до неї, я в це вірю. Але, Тамочко, це пояснюється просто: він без пенсне здалеку погано бачить. Запевняю тебе! Зо мною це раз у раз бувало, як я йому переписувала. Бувало ввесь ісхилиться над моїм плечем. Щоб Пан?! (Сміється).

Марія Андріївна. Ну, скажи мені, коли ти така мудра: як люди пишуть на машинках?

Інна. Ну, як? Пишуть собі,.та й годі.

Марія А н д р і ї в н а. А ти бачила, щоб їх хто-небудь ззаду ще за лікті підтримував?

Інна (весело, жваво, здивовано). Та невже Пан підтримував?! Правда?! Ну, який же, дивись!.. Виграв! Уяви собі, Тамуню, ми побилися об заклад: він жалівся, що панна Люда занадто старається, спішить, хоче показати, що вона справжня переписувачка, й через те робить багато помилок: "Просто, каже, хоч бери за лікті її притримуй". А я йому сказала, жартом, розуміється: "А ти візьми коли-небудь та й притримай її". А він на це: "І, їй-богу, притримаю". Я почала сміятись. Ну, уяви ти собі Пана з його соромливістю, який бере панночку за лікті! А він

образився, що я сміюсь, татарська кров спалахнула: "А давай об заклад, що притримаю!" — "Давай!" І так-таки тримав за лікті?! Як слід? І довго? Бо я сказала, щоб не менше хвилини тримав, навіть тоді, як вона писатиме. Довго тримав, Тамуню?

Марія Андріївна (збита з пантелику). Гм!.. Може, й... Ну, коли ти кажеш, що бились об заклад, то, може... Тільки щось воно...

Інна. Але ж який Пан, виграв!

Марія Андріївна. Ну, то я раджу тобі все ж таки не битися об такі заклади. Коли б ти бачила його очі після того, як він "об заклад" тримав лікті тої дівчини, ти б була обережніша.

Інна (з веселою цікавістю). А які, які очі, Тамо?

Марія Андріївна (сердито). А ти з мене забавки не роби собі! Молода ще. І дурна...

Інна. Тамуню, їй-богу ж, я не з тебе сміюся! Мені з Пана смішно. В його після пенсне бувають раз у раз такі якісь не то сонні, не то наче п'яні очі. Правда, неначе п'яні?

Марія Андріївна. Еге ж: "після пенсне"!

Інна. Ну, Тамочко! Не думаєш же ти, що я...

Марія Андріївна. Я думаю, що ти занадто віриш у твого Пана. От що! А я вже давненько помічаю, що щось між ними є. Ой, є! Хоч мої очі й старі, але я й без пенсне ще вмію дещо бачити. Може, він із тобою для того й об заклад побився, щоб...

І н н а. Ну, Тамуню, я ж тобі кажу, що я сама перша накинула йому цю думку! Ти, їй-богу, супроти Пана несправедлива. Ну, хіба ти можеш сказати, щоб за вісім літ він коли-небудь чи поглядом, чи рухом, чи як-небудь зрадив мене з якою-небудь жінкою? Можеш?

Марія А н д р і ї в н а. Та ні, цього не можу сказати, але ж...

І н н а. Ну, так як же ти можеш раптом такі підозріння до якоїсь переписувачки? Скільки було всяких жінок, і раптом тільки ця... їй-богу, мені аж образливо за Пана й за себе. Тобі щось здалося, а ти вже...

Марія Андріївна. Ну-ну, добре. Нехай так. Може, й справді помилилась. Вибач. А йому нічого не кажи. Ще через цю дурницю та неприємності можуть вийти. Мабуть-таки, й мені доведеться загнуздати в пенсне свої очі,— щось вони вже...

І н н а (сміється, обнімає Марію Андріївну). Ми тобі, Тамуню, знаєш, такі великі, круглі, як у шоферів, окуляри купимо. Добре?

Марія Андріївна. Та не інакше... Ну, піду я вже спати, нехай очі спочинуть, може, краще бачитимуть. На добраніч, професорше! (Цілує Інну).

І н н а. Добраніч, Тамуню. Спи добре.

Марія Андріївна. А все-таки поглядай за професором! (Виходить).

І н н а. Добре, добре! (Сміється, голосно наспівує, підходить до рояля, бравурно грає з нахмуреним, задумливим лицем).

Люда то швидко пише, то, задумавшись, непорушно сидить. Зачувши спів і гру Інни, повертається всім тілом у той бік, потім схоплюється й рішуче йде до вітальні, немов із якимсь твердим наміром. Але на півдорозі зупи-няється,схиляє голову, стоїть так і тихо

вертається назад. Сівши за столик, кладе голову на машинку й сидить. Інна встає і швидко йде в кабінет. Люда хапається писати, зачувши стукіт дверей.

Інна. А Панас Михайлович іще не прийшов? Люда. Ні, немає. Панас Михайлович казав, що зараз прийде.

Інна (привітно). А ви все пишете? Пізно ж уже.

Люда (не дивлячись на Інну). Треба неодмінно на завтра переписати...

Інна. Ну, як пишеться тепер? Панас Михайлович вами нахвалитись не може. Каже, що нізащо не розстанеться з вами.

Люда (раптом підводиться і, не дивлячись на Інну, з усиллям). Я, Інно Василівно, хочу вас просить... Я не можу більше служити в'вас. Я прошу мене...

Інна. Що-о?! Оце маєш! Через що? Важко вам?

Люда (живо). Ні-ні, мені зовсім не важко!..

Інна. Образив вас хто-небудь?

Люда. Ні, ніхто не образив. Усі зі мною так, як із рідною... І ви... особливо...

Інна. Ну, так у чому ж річ?!

Люда. Я... Мені треба додому... Я скучила...

І н н а. За ким же ви скучили? У вас, може, наречений є?

Люда. Ні. Але... Ну, я просто не можу... Я поїду додому.

Інна (пильно вдивляється в неї). Ну що ж, коли не можете, то силою не вдержиш. Мені дуже-дуже шкода, що ви хочете йти від нас. А я вже думала: от ми літом виїдемо на село, на дачу, вам там буде вільніше. Ну, що ж робити? Але я все-таки сподіваюсь, що ви ж не сьоґодні-завтра покинете нас. Тиждень-два ви ще поживете з нами? Ми ж мусимо знайти іншу переписувачку. Правда?

Люда. Я б завтра вже хотіла виїхати...

Інна. Та чого ж так раптово?!

Входить Круглик.

Інна. Ну, ми ще побалакаємо. Добре?

Люда сідає до писання.

Круглик (з порогу кричить). Інно Василівно! Вибачте за пізню візиту, але вечір такий чудовий, що я насмілився приїхати спокусити кого-небудь із вас проїхатись на автомобілі за місто. (Цілує руку Інні). Панні Люді моє вітання! А де ж Панас?

Інна. Вийшов трохи пройтись. Він зараз прийде, підождіть.

Круглик (уважно поглядаючи на Люду). Нема коли ждати, дорога Інно Василівно: місяць такий бездоганно прекрасний, бузок так пахне, що аж моторошно, що ви сидите в хаті. Панно Людо, кидайте ви тарабанити оту філософію, та їдьмо з Інною Василівною та зі мною в поле!

Інна. Панні Люді нема часу, а ми ходімте звідси, не будемо заважати їй докінчити роботу. Ходімте! (Бере його під руку й веде з кабінету в вітальню).

Круглик. Ну що ж, мушу скоритися такому насильству. (Пильно дивиться на Люду).

Інна. Розуміється, мусите! (Виходять).

Люда кладе лікті на стіл, бере голову в руки й сидить так, потім береться писати і знову задумується.

Інна. Ну, сідайте, де хочете, й розповідайте, що новенького. Цигарки маєте? Дайте, будь ласка.

Круглик (поквапом подає портсигар). З охотою! Прошу дуже. Що — ви, очевидячки, в маленькому підняттю?

Інна. Чого так думаєте?

Круглик. А цигарочку треба закурить. Жінка, яка не має постійної звички до куріння, курить од кохання, від гніву, взагалі від хвилювання.

І н н а. А я ж чого: від гніву чи кохання?

Круглик. А ви... від Панаса та панни Люди.

Інна. Що за дурниці?! Що ви мелете?!

Круглик. Вибачте, Інно Василівно; я розумію, вас ображає, що вас можуть підозрівати в хвилюванню через якусь там панну Люду, але що зробиш: факт. Хіба ні? Га?

Інна. Серйозно, Круглику, ви часом не випили занадто багато вашого рюдесгаймера?!

Круглик. Ні, Інно Василівно, я тільки зайшов оце на хвилинку до Марії Андріївни. Як свому старому приятелеві, вона мені в секреті дещо розказала. Ви ж, ради бога, не видайте мене!

Інна. Ах, он через що! (Весело сміється). Так, так, уявіть собі: Пан і панна Люда вдвох на машинці пишуть! Що ви скажете? Пан за лікті тримав панну Люду, а вона так писала. Тама, як побачила це, так трохи не зомліла.

Круглик. А знаєте, Інно Василівно, цікаве явище: от вуста ваші сміються, а в очах видно біль.

Інна (сміючись). Та не може бути?! Оце лишенько! Що ж мені робити?

Круглик. Так, ваше становище дійсно погане. Така ідеальна вірна любов, восьмилітнє родинне бездоганне щастя, й раптом... якась міщаночка... А головне: вас обдурюють і вас жаліють. Вас, ви подумайте це! Га?

Інна (сміючись). Слухайте, любий Круглику: я вам не раз казала, що ви не фабрикант, а поет, Жюль Берн, Фенімор Купер. їй-богу. Вам би тільки фантастичні поеми писать.

Круглик. Але ж і гордість у цієї жінки!! Але ж і гордість! Мене це просто захоплює. Панас на моїх і на ваших очах цілуватиме другу жінку, й ви все-таки будете мені казати, що ні. Не сміє цього бути — й кінець! Правда?

Інна. Жюлю Верне, не хвилюйтесь.

Круглик. Але, на жаль, це є, Інно Василівно, є. І давненько вже є, коли хочете знати. Я вже з тиждень, як помітив це в очах Панаса. А я ж у його очах, як у книзі, читаю. Ну, так що я вам кажу, коли ви це краще за мене знаєте. А от, хочете, я вам краще скажу, що з цього всього буде?

Інна. О, та ви ще й ворожбит? Ану-ну, поворожіть. Дати руку?

К р у г л и к. Ні, я й без руки скажу. Так от, слухайте: ви... будете моєю.

Інна (вражено дивиться на нього й вибухає щирим реготом). Ой Круглику! Ой милий! Ви вже Фенімора Купера перегнали...

Кругл и к (спокійно посміхаючись). А от послухайте спокійніше,й ви побачите, що так воно й мусить бути. Це дуже цікаво. Любов ваша вже скінчилась.

Інна. Уй, боюсь!

К р у г л и к. Любов скінчилася. Ви ще якийсь час будете нічого "не помічати", боротись і так далі. А потім одного чудового дня...

Інна. "Бездоганно чудового!.."

К р у г л и к. Бездоганно чудового дня ви раптом помститесь на Панасі. Але жорстоко, болюче помститесь. А для цього... ви зрадите його зі мною. Так-так, не смійтесь, власне зі мною. Бо я — його друг. Це раз. Я — такий негарний. Це — два. З кимсь іншим зрада не буде для нього така болюча, а зі мною... надзвичайно болюча й образлива. Далі: ви — горді, ви до останнього будете старатись, щоб ніхто не знав про ваш скандал. Правда ж? Через це ви знов-таки зі мною зрадите, бо знаєте, що своєю помстою ви дасте одній людині біль, а другій — надзвичайне щастя, про яке вона мріє довгі роки, за яке на всяке

злочинство готова піти. А це притягає. Бачите, як витворюється логічна, фатальна необхідність? І це буде! Інно Василівно, побачите, це мусить так бути!

І н н а. А знаєте, Круглику, треба признати, що ви досить хитро провадите свою гру: під виглядом одвертості чи нахабства ви вмовляєте в мене зарані певні вчинки. Ви просто гіпнотизер.

Круглик. Ні, Інно Василівно, я тільки трошки знаю душу людини. Щоб перемогти панну Люду, цю нову й через те бажану для Панаса женщину, вам треба самій стати для нього новою й бажаною, треба викликати жадність самця, яка тепер звернена на панну Люду... А це...

Інна раптом починає про себе закотисто, довго сміятись.

Круглик. Можна знати, що вас так смішить?

Інна (серед сміху). Ні, тепер... не можна... Колись... колись, може, й довідаєтесь.

Круглик. Шкода, шкода, що не можу з вами тепер посміятись.

Інна. Нічого, колись, кажу, посміємось. (Встає). Та ще як же, Круглику, посміємось!.. Ну, я дуже дякую вам, що ви так турбуєтесь нашим родинним щастям і даєте такі хороші поради, але я гадаю, що мені вдасться й без таких екстрених заходів зберегти його. (З гумористичним пафосом піднімає руку). Все переможу! (Сміється). Ну, а тепер, вибачте мені, піду я спати. А ви їдьте кататись під місяцем і творити фантастичні поеми. Добре? (Простягає руку).

Круглик. Ну, побачимо, чия перемога буде. Я думаю, що кінець кінцем буде моя. І панна Люда мені в тому допоможе.

Інна (сміється). Хіба? А я, уявіть ви собі, думаю, що панна Люда власне мені поможе!

Круглик. Вам? Дуже сумніваюсь. Інна. Побачите.

Круглик. Та побачимо. Ну, спіть спокійно, коли зможете.

І н н а. А чого ж би мені не змогти? Всього доброго. Круглик (ущипливо-ввічливо) > Панасові й панні Люді моє привітання. Інна. Дякую.

Круглик посміхаючись виходить. Інна з похмурeним виразом лиця тихо підходить до дверей кабінету й дивиться в щілину на Люду, що сидить, сперши голову на руку. Відходить

од дверей і прямує до рояля. Входить Мусташенко, тримаючись роблено-поважно, з спокійно-вибачливою посмішкою.

Інна. Круглика зустрів?

Мусташенко. Він сідав в автомобіль, я не хотів його зупинити й непомітно ввійшов у дім... Ну, балакала ти з нею?

Інна. Балакала. Вона, уяви собі, перша заявила бажання піти від нас.

Мусташенко (живо). Ах, так? (Зразу ж поважніше). Ну що ж, тим краще. Значить, ніяких перепон нема скінчити цю нісенітницю. Я радий. Коли вона відходить?

Інна. Вона настоює, щоб неодмінно завтра або навіть ще й сьогодні, зараз же.

Мусташенко. Он як? Гм! Ну що ж, чудесно, нехай іде собі з богом. Вона там? (Киває на кабінет).

Інна. Там. Дописує роботу.

Мусташенко (несподівано злісно). К чорту! Не треба ніякогожії дописування! Нехай забирається зараз же!

Інна (ввесь час пильно слідкує за ним; тихо). Чого ж ти сердишся?

Мусташенко^ нестримано, з різкими жестами). А ти гадаєш, що нема чого сердитись? Ні? Інна. Гадаю.

Мусташенко. Ха! Поставити мене в ідіотичне, ганебне становище якогось старого ловеласа!.. Розуміється, їй гидко стало, й вона тікає. Цілком зрозуміло.

І н н а. З чого ж вона могла те ловеласто помітити? Ти ж не залицявся до неї?

Мусташенко. "Не залицявся". Вже те, що вона пише в мене в кабінеті, коли може писати в себе в кімнаті, є залицянням. І вона це розуміє.

Інна. Ну, це ще далеко до залицяння. Можливо, що ти виявив якісь інші знаки... уваги до неї? Потиснув їй руку або ще що-небудь таке? Га?

Мусташенко. Нічого я їй не потискував, а взагалі вся ця історія гидка мені! Будь ласка, випровадь її з мого кабінету й порахуйся з нею. Нема про що більше балакати.

Інна. Але це руйнує всі наші плани!

Мусташенко. Йе наші, а твої! І тим краще. (Ходить по хаті).

Інна. Мені здається, що вона з інших причин хоче відійти від нас.

Мусташенко. Мені нецікаво знати ці причини. Годі з цим.

Інна. Я певна, що вона... в тебе закохана... Мусташенко (зупиняється з посмішкою). І дуже закохана?

Інна. Мабуть, дуже. І тікає вона не того, що їй гидко, а що вона не сміє надіятись на твою... увагу.

Мусташенко. Не вигадуй, Інно, дурниць, а лучче кінчай швидше цю історію.

Інна. Для чого ж кінчати, коли є всі дані за те, щоб вести її далі, до кінця?

Мусташенко. Ти хочеш, щоб я і далі грав цю негарну, соромну ролю старого розпусника?!

Інна. Перш за все. перестань ти, нарешті, кокетувати словом "старий"! А потім, ніякої тут розпусти немає, в нас є наша велика, чиста ціль. Ти згодився, що ми маємо моральне право досягти її таким способом. При чому ж тут ці непотрібні, жалісні слова "старий", "сором", "розпуста" й тому подібне? Я можу зрозуміти тебе, коли ти відмовляєшся через те, що тобі здається, що ти викликаєш у тої дівчини огиду. Але коли цього немає, а є, навпаки, те, що нам треба для нашої цілі, то чого ж ти міняєш свою постанову?

Мусташенко. Так, ціль наша чиста, але засоби... нечисті.

Інна. Що таке чисте й нечисте? Чим нечисті наші засоби?

Мусташенко мовчить, ходить.

Інна. Чим же нечисті?

Мусташенко. Вони бруднять нашу любов. Вони вносять у наші відносини щось заховане, щось... образливе, підле, лукаве й... небезпечне.

І н н а. Ти почуваєш це по собі?

Мусташенко. Не по собі, а по... нас обох. Ти сама розумієш, що ти робиш. Ти не береш у рахунок тих наслідків, які можуть вийти незалежно від нашої воді й хотіння.

І н н а. Ти боїшся, що... закохаєшся в неї?

Мусташенко. Я не боюсь цього, але... я боюся того, над чим наша свідомість і воля не мають влади. Я не бог і не камінь! (Гнівно). І мене лють і образа бере, що я — не камінь! Розумієш ти?

Інна (тихо). Вона хвилює тебе?

Мусташенко (злісно). Так, вона мене хвилює! Приємно це тобі?

Інна. Приємно. Швидше й краще досягнемо цілі.

Мусташенко. Чого ж твої губи такі сірі стали? Від неприємності!

Інна. Губи як губи. Не в тому річ, а...

Мусташенко. А як я зараз піду до неї й почну цілувати, теж буде приємно? Цілувати, душить її в обіймах так, як тебе. Як тебе!.. І ти будеш тут, у цій кімнаті, а я з нею там. Хочеш цього?

Інна (тихо, рівно). Хочу, йди.

Мусташенко (брутально). Слухай: я від цеї ночі спатиму в спальні! Чуєш? (Сильно обнімає її, хоче поцілувати) .

Інна (різко вирвавшись). Ні! Мусташенко. Що це значить?! Інна. Ні! Не смій! Не торкайся до мене! Мусташенко. Що це значить, я питаю! Інна. Йди до неї, ти її хочеш.

Мусташенко. Нехай вона йде к чорту! Чуєш ти? Я тебе хочу! (Підходить до неї).

Інна. Не підходь! Я буду кричати! Мусташенко. Ти збожеволіла, Інно?! Інна. Сідай там. Ну, сідай, я тебе прошу! Мусташенко. Для чого?

Інна. Сідай. Я хочу, щоб ти спокійно вислухав мене. Мусташенко (сідає). Добре. Кажи. Тільки швидше. І коротше.

Інна (мовчить; тихо, рішуче). Йди до неї. Мусташенко. Більш нічого?

Інна. Стривай: ти мусиш піти до неї. Вона тобі подобається. Значить, тобі буде навіть приємно. Стривай, кажу!

Я нічого не маю проти. Тільки... ти повинен говорити мені правду. Чуєш? Усю правду. Не обдурювати й не жаліти мене. Ти ж розумієш, коли ти мені все говоритимеш, то ніякої зради не буде. Скажи: ти вже цілував її?

Мусташенко. Інно, я не хочу цього!

І н к а. Ти відповідай, що я питаю. Цілував ти її?

Мусташенко. Ти, їй-богу, зовсім захворіла від цієї ідеї!

Інна. Панасе, я тебе благаю, будь зі мною щирим, правдивим! Тільки цього я хочу від тебе, й тоді роби, що хочеш. Ну, скажи одверто: торкався до неї? Потискував руки? Обнімав як-небудь? Ради бога, не допускай ні крихітки затаювання, обману. Чуєш?

Мусташенко. Ти просто божевільна! Не цілував, не обнімав, рук не потискував і не хочу ні обнімати, ні взагалі всієї цієї негарної дурниці виробляти! Чуєш? Я неправду тобі сказав, що вона мене хвилює. Сказав для того, щоб примусити цим тебе припинити всю цю комедію. Мені тяжко й соромно від усього цього, й більш нічого. Мені соромно, що Марія Андріївна й прислуга знають, що вже два тижні я через щось сплю в кабінеті, що в нас ніби щось сталося. Мені соромно, що мене, як гімназиста, захоплюють наодинці з цією дівчиною. Мені тяжко, що ми з тобою стали якісь немов чужі, щось улізло між нас. Це-занадто велика жертва для тої цілі. Я більш не можу й не хочу, Інно!

Інна (підходить ближче). "Сором", "прислуга", "гімназист" — усе це дурниці. Дивись... (Показує руками розмір на чверть аршина). Хіба ти не хочеш цього? А це ж може бути! Хіба все те — не є дурниця в порівнянні з цим? Скажи сам. Ну, нехай вона тебе хвилює. Ну що ж такого? Вона молода, гарна, ти їй подобаєшся. Це ж природно... Ти ж філософ, мій Пан. Ти ж можеш зрозуміти, що все це— умовно. "Що скаже прислуга, Тама, Круглик, громадянство"? Нехай говорять, вони нічого не знають, а ми собі маємо і знаємо своє. Йди до неї. (Підводить його за руку). Ну, йди.

Мусташенко. Інно, ми граємо небезпечну гру.

Інна. Ніякої гри ми не граємо. Ми хочемо мати свою родину. Йди, можеш робити з нею, що хочеш. Можеш мені нічого не казати. Можеш навіть брехати мені, обдурювати, що хочеш. Я не боюсь. Нехай. Тільки йди. А не підеш, то пам'ятай моє слово: твоєю жінкою я все одно не буду. Чуєш? Я буду нею тільки тоді, як матиму твою дитину. Знай це.

Мусташенко. Але ж я її не хочу! Я хочу тебе!

І н н а (з обуренням). Панасе!.. (Стримує себе). Все одно: хочеш не хочеш, ти мусиш сьогодні ж зробити її своєю коханкою!

Мусташенко (спалахнувши). Я сьогодні ж вижену її! Доки це буде, чорт його забирай?!

Інна. Панасе, ти не смієш цього зробити! Чуєш?

Мусташенко. А от ми побачимо! Можеш тоді робити, що собі хочеш! (Рішуче йде до кабінету).

Інна. Панасе, підожди! (Хоче його зупинити).

Мусташенко. Дай мені спокій! (Одпиха її і входить у кабінет, зачинивши за собою двері).

Інна зупиняється біля дверей, хоче ввійти за Панасом, не відважується і

слухає.

Мусташенко (підходить до свого столу). Панно Людо, ви скінчили свою роботу?

Люда (як тільки входить Мусташенко, пильно й непомітно зиркає на нього; встає й підходить до нього з роботою). Скінчила.

Мусташенко бере аркуші, хмуро переглядає.

Люда. Панасе Михайловичу! Я прошу вас одпустити мене. Я не можу більше служити в вас.

Мусташенко. Так? Ну що ж... Інна Василівна мені вже казала. Будь ласка. Я не можу вас затримувати. Коли вам не подобається, то що ж.

Люда. Мені подобається, але я... скучила за своїми.

Мусташенко. За своїм коханим? Га? Ну, добре, добре. За ким би ви не скучили, це все одно. Коли ви хочете їхати додому?

Люда. Я хотіла б завтра, коли можна.

Мусташенко. Завтра то й завтра. Нема вже сил так довго в розлуці бути?.. Ну, це зрозуміло. Листа, мабуть, од його одержали? Кличе? Га?

Люда. У мене ніякого... такого немає.

Мусташенко. Ну-ну, соромитись нема чого. Що ж тут такого: річ молода, природна. Ну, бажаю вам скорого й веселого весілля і щастя у шлюбі.

Люда (відвертається, з сльозами і гнівом у голосі). Ніякого шлюбу у мене не буде! Я не того їду!..

Мусташенко. Ось тобі й маєш! Чого ж ви плачете?

Люда мовчки плаче.

Мусташенко. Гм!.. Я, може, образив вас?.. Га?.. Ну, панно Людо, в чому річ?

Люда. Нічого... цё так... я зараз...

Мусташенко (бере її за руку вище ліктя). Ну, чого ж ви, га? Що таке? Правда, не образив вас? Мені було б сумно, коли б я на прощання не

хотячи зробив вам неприємність. Ну, скажіть, і я попрохаю в вас пробачення. Ну? (Потискує їй руку, хвилюється). Ну, чого плачете? Люда. Так, нічого...

Мусташенко. Як же нічого? Ну, чого? (Обнімає за плечі).

Люда хоче визволитись.

Мусташенко (раптом брутально, міцно обніма обома руками Люду, пригортає до себе). Ну, чого, кажи! Га? Любиш? Га? Любиш? (Впивається губами в її вуста. Люда завмирає, потім хоче вирватись, але Мусташенко ще міцніше, брутальніше обнімає, тримає одною рукою, другою гасить лампу на столі й веде Люду до канапи).

Інна підводиться, помалу відходить од дверей, сідає на канапу, хапає подушку й сильно вгризається зубами в неї.

Завіса

ТРЕТЯ ДІЯ

Праворуч — фасад сільської вілли з терасою. Просто — далекий краєвид із широкою річкою внизу. Ліворуч — одкрита з колонами альтанка; в ній стіл, покритий скатеркою, заставлений самоваром, тарілками, склянками. Кущі, шезлонги 2, столики. Ранок. За столом сидять: Інна, Мусташенко, Марія Андріївна, Круглик, Люда.

Мусташенко (обнімаючи за плечі Круглика). Ні, слухай, Юрку: так невже ж ти таки серйозно організуєш цю експедицію на південний полюс?

Круглик. Це найсерйозніша справа в моєму житті!

Інна (весело). А через що ж усе-таки вам така чудна фантазія впала в голову?

Круглик (осміхаючись). Хочу одною чудною фантазією другу ще чуднішу вибити. (Пильно дивиться на Інну).

І н н а. А вдасться?

Круглик (жваво). А ви думаєте, що лі?

Інна (сухо). А я звідки знаю? Ваші фантазії, то вам і знати. Тільки мені здається, що ця нова фантазія є тільки... воєнна хитрість для першої. І нікуди ви не поїдете.

Мусташенко. Яка хитрість? Про що ви?

Круглик. Інна Василівна мені не вірить. Думає, що моя експедиція є біржову гра, хитрість. Ну що ж?

Інна. Ну, в кожному разі, спасибі, що приїхали. Сподіваюсь, ви в нас трошки поживете? Правда? Постривайте: я вам не забула — за все літо ні разу не приїхали до нас!

Круглик. І це була хитрість, Інно Василівно.

Інна. Напевно! (Встає). Ну, мої панове, я мушу вас на хвилинку покинути. Панасе, ти відправляєш почту сьогодні?

Мусташенко. Неодмінно. Коли маєш що, давай зараз же..

Інна. Моментально! (Іде в дім. До Люди). А вам на сонце пора, панно Людо!

Мусташенко. А так-так, панно Людо! Пора на сонечко! Га?.. Дозвольте бути вашим кавалером. (Подає їй руку).

Люда. Ой, те мені сонце! Я вже спеклась, як перепічка. (Іде).

Мусташенко. Нічого, нічого, треба. Здоров я насамперед. (До Круглика). Я зараз, Юрку! Відправлю почту.

Круглик. Прошу, прошу! Будьте, як дома.

Люда (тихо йдучи). А чого вчора не вийшов? Вийдеш сьогодні?

Мусташенко. Не можна було, не можна було,— за нами слідкують.

Л ю д а. А сьогодні вийдеш? Як вийдеш — лежатиму на сонці; не вийдеш — піду купатись. Вийдеш?

Мусташенко. Тихо-тихо, на нас дивляться.

Люда. А вийдеш, вийдеш?

Мусташенко. Вийду. (Голосно). Ну, от, лягайте й печіться. (Помагає лягти в шезлонг, що стоїть праворуч біля тераси). От Гак... Ну, от. Лежіть.

Люда (тихо). Гляди ж! Я буду ждати!

Мусташенко (тихо). Добре, добре. (Йде в дім).

Марія Андріївна (перемиваючи посуд, тихо). Бачили, як із жінкою...

Круглик (тим же голосом). І вже не ховають її вагітності?

Марія Андріївна. Інна сама за нею, як за сестрою, ходить. Вірить, що від якогось почтальйона. Подумайте: так її задурили, що всьому вірить.

Круглик (посміхається). Гм... "Вірить". Гордість, Маріє Андріївно! Помре, а не признається. Та-ак. Цікаво. Що ж далі буде, як ви гадаєте, Маріє Андріївно? (Пильно дивиться на неї).

Марія Андріївна. Що буде? Нещастя. Інна сміється, а що за тим сміхом, то... то нехай бережуться оті! Бачили, як схудла Інна? Марніє з кожним днем. Марніє, а сміється. Ох, боюсь я, боюсь! І їх загубить, і себе. І всіх. Поговоріть ви з Панасом, Юрію Марковичу! А я з цією. Підіть поговоріть, друже. Нехай він її відправить. Може, хоч вас послухає.

Круглик. Думаєте, зараз?

Марія Андріївна. А що ж? Чого чекати? Я за кожну хвилину боюсь. Хто ж Інну може вгадати?

Круглик (думає). Гм?.. Ну, добре. До речі, напишу й я листа в місто. (Рішуче йде в дім).

Марія Андріївна (підходить до Люди). Ну, дівчино, треба нам поговорити. Встаньте, та сядьмо гарненько. (Сідає).

Люда (живо встаючи). А про що говорити?

Марія Андріївна. А про гарненьку суконьку для вас та про вашого коханого "почтальйона".

Люда. Ви знов починаєте мене лаяти?

Марія Андріївна. Якби я тебе бить почала, то й то, мабуть, мало було б. Ну, кажіть мені просто й щиро: чи не час би вам уже від нас кудись поїхати собі з богом? Га?

Люда мовчки широко дивиться на Марію Андріївну.

Марія Андріївна. Я серйозно, дівчино, кажу, серйозно. Годі вже мовчки в піжмурки грати. Треба ж усе-таки колись і сором мати. Вас же так прийняли, так приголубили, Інна з вами як із рідною, а ви її так безсоромно, так нахабно обманюєте, так безчесно руйнуєте її життя.-

Люда. Кого я обманюю?!

Марія А н д р і ї в н а. Ти не любовниця професора?..

Люда. Та що ви таке кажете?!

Марія Андріївна. Я тебе питаю: ні?

Люда. Ні...

Марія Андріївна. Ага. Ну, як ні, то тобі вже зовсім нема чого тут бути. Виїжджайте, панно Людо.

Люда (з образою й соромом). Ви скажіть це Панасові Михайловичу! Я вже давно хочу відійти, але він не пускає. Та й Інна Василівна теж. А я готова хоч сьогодні! Хоч зараз. (Устає).

Марія Андріївна. Почекайте. Не хвилюйтеся. Спокійненько. Що Панас Михайлович вас не пускає, то я вірю. Але що Інна, то й ви не вірте, хоч вона казатиме. На місці Інни друга вас давно з собаками вигнала б, а від Інни ви ні одного недоброго слова за все лихо, що ви їй накоїли, не почули. Правда ж?..

Люда. Яке ж я їй лихо кою?

Марія Андріївна. Дівчино! Май сором. Май сором, кажу! Мовчи. Краще мовчи, та хоч не бреши. Я вас питаю: хочете по-доброму виїхати від нас? Не бійтеся, ми вас так не покинемо в такому стані. Я вам зразу дам двадцять тисяч, а потім десять літ видаватиму на дитину щомісяця сто карбованців. Письмове зобов'язання видам. Хочете?

Л ю д а. Та за що мені такі гроші? Я й так виїду. Ви думаєте, мені легко? Я сама хочу давно. Не треба мені ні ваших грошей, нічого! Поговоріть ви самі з Панасом Михайловичем, а я хоч зараз...

Марія Андріївн а. А нащо вам Панас Михайлович? Ви справді хочете виїхати? То й виїжджайте, не питаючись. А від грошей не відмовляйтесь. Куди з дитиною дінетесь?

Люда. То моя річ! Утоплюсь, а грошей од вас не візьму! Я — непродажна. А без згоди Панаса Михайловича я не можу виїхати! Як собі хочете.

Марія Андріївна. Ага, он як? Знаєш, що він нізащо не розстанеться з тобою, й на його спихаєш? Знаєш, що Інна краще вмре, ніж понизиться до розмови з тобою про це, й на те б'єш? Ой бережись, дівко, бережись, кажу. Я понизилась на розмову з тобою, я можу й на більше піти. Я не дам своєї дитини на глум якоїсь пройдисвітки! Я не дозволю вам топтати щастя моєї дитини! Кажу тобі не жартом, і слухай пильно мого слова: мені шістдесят п'ять літ, я одною ногою стою в домовині, я не пожалію рештку свого життя віддати за життя моєї дитини. Не життя тобі тут. Поки я жива, ти тут не будеш. Чуєш? Нехай мене судять люди, а бог мені простить, бо він бачить правду. Оце я тобі сказала, а ти собі рішай, як знаєш. Тільки пам'ятай, дівко, я слова свого не міняю. Даю тобі строку до обіду. Подумай добре. Чуєш? (Іде ліворуч у сад).

Люда стоїть якийсь час на одному місці, дивлячись услід Марії Андріївні.

Потім із суворо-похмурeним лицем поквапом іде в дім. Справа з саду виходять Мусташенко з листами в руках і Інна.

Мусташенко (вигляд принижений, ніжний, покірний). Ти не хочеш побути зі мною і п'ять хвилин?

І н н а (сміючись). Дуже хочу, але там гість — Юрій Маркович.

Мусташенко. Він пише листа. (Загороджує дорогу). Підожди... Так довше не можна. Ти мене уникаєш, як ворога. За все літо я майже ні разу не був із тобою наодинці...

Інна. І дивна річ: ти собі живий і здоровий!

Мусташенко. Так, я живий і здоровий, але за що мене так мучити? (З глибокою ніжністю). Інно, ну, прости мене, забудь і дозволь вернутись до тебе! Я ввесь холону і хвилююсь, коли чую твої кроки, твій голос. Я цілую твої шпильки й ношу їх у кишені, як гімназист. (Виймає з бокової кишені й показує).

Інна (з сміхом). Ну, от, а я дивуюсь, де мої шпильки діваються. Пачок сім уже купила. Вони всі в тебе?

Мусташенко. Ти не скажеш мені ні одного теплого слова? Ти все забула? Але за віщо ж? Я ж робив те, що ти хотіла.

Інна. Дякую. Хвалю.

Мусташенко гладить себе по руці.

Інна. Може, почуваєш потребу пенсне одягти? То вперед пропусти мене.

Мусташенко. Інно, я люблю тебе. Чуєш, я люблю тебе.

І н н а. А, дуже приємно! Я й не знала. Мусташенко. Дозволь мені сьогодні ввечері прийти до тебе. Дозволь! Інна. Що-о?!.

Мусташенко. Я трошки посиджу з тобою. Я сидітиму тихо й буду тільки дивитись на тебе. Ін!

Інна. Пан, ти забуваєш, що я тобі сказала.

Мусташенко. Ти, очевидячки, хочеш, щоб я відправив Люду? Так?

Інна. Одправляй, але разом із нею ти відправляєш мене.

Мусташенко. Та чого ж ти хочеш?! За що ти мене мучиш?!

Інна. Я хочу, щоб ти пам'ятав, що я тобі сказала: я твоєю жінкою буду тоді, коли стану матір'ю твоєї дитини. Здається, так просто й ясно. Ти стільки складних філософських формул пам'ятаєш, а такої простенької формули не можеш засвоїти. В той день, як вона піде з нашого дому й лишить тобі твою дитину, в той день я стану твоєю жінкою. Будеш пам'ятати?

Мусташенко. Я не можу ждати так довго!

Інна. Підождеш. І нащо я тобі тепер? Я стала "новою й бажаною", як сказав один психолог? (Сміється). Іди краще до неї, а то ще приревнує.

Мусташенко. Я сьогодні ж вижену її, й уся відповідальність ляже на тебе! Без тебе мені нікого й нічого не треба!

Інна. Дивна річ: три, чотири місяці тому тобі без неї нікого й нічого не треба було. Тепер без мене. Що ж буде ще через три місяці?

Мусташенко. Ніколи цього не було!

Інна. Пан, я бачу, в тебе дуже попсувалася пам'ять. Це небезпечно. Я навіть дивуюсь, що ти мені тепер дозволяєш ізгадувати про неї. Пам'ятаєш, як ти мені заборонив писати про неї, заборонив торкатись ваших інтимних відносин. Чи ти й це вже забув?

Мусташенко. Я це для тебе зробив.

І н н а. З жалощів до мене? Ах,який добрий! І для мене возив її в окремі кабінети? І разом із нею жалів мене там? Га?..

Мусташенко. Неправда, ніколи, ні одного слова я з нею про тебе не говорив. Ху, чорт, як же ти про мене погано думаєш! Як погано, боже мій.

Інна. Не вірю. Ви мусили говорити, вона мусила тебе розпитувати. Я по вас бачила! Ти говорив їй про мене. Слухай же: коли ти хочеш, щоб я коли-небудь вернулася до тебе — чуєш? — коли ти дійсно щось почуваєш до мене, ти мені скажеш усю правду. Чуєш? Що б я не спитала. Побачимо, як ти любиш мене. Але пам'ятай: правду! Не смій лицемірно ховатися за жалощі! Хочеш говорити?

Мусташенко. Питай.

Інна. Говорив ти з нею про мене? Але правду! Мусташенко (мовчить, із зусиллям). Говорив. Інна. Так. (На мент від болю заплющує очі). Мусташенко. Інно, не треба. Для чого? Інна. Що саме розказував?

Мусташенко мовчить.

Інна. Що саме, питаю!

Мусташенко. Чи я тебе дуже люблю... Коли полюбив...

І н н а. І ти їй міг про це говорити?! Ти дозволив їй про це питати?!

Мусташенко (гнівно). Я мусив дозволити^. Ти сама цього хотіла! Я тебе попереджав. Вона — не вулична дівчина, вона кохала мене, вона мала право на мою... інтимність. Ти сама принесла в жертву нашу любов! Чого ж ти хочеш тепер од мене?!

Інна (з посмішкою). Чого я хочу? Йди сюди. (Швидко йде до альтанки). Сідай. Тепер я хочу з тобою поговорити. Все тепер мені кажи. Що найінтимнішого про нас ти розказав їй? Але правду! Чуєш?

Мусташенко (жорстко). Те, що я тобі сказав уже.

Інна. Я хочу деталі знати. Що саме.

М у с т а ш е-н к о. Як я з тобою познайомився.

Інна. І як... і як уперше поцілував? І це ти?..

Мусташенко. Ні. , Інна. Правда?

Мусташенко. Правда.

Інна. Вона тебе розпитувала чи ти сам?..

Мусташенко. Вона.

І н н а. А як ти не хотів казати?

Мусташенко. Ображалась. Уникала мене.

Інна. І вона певна, що я нічого не знаю?

Мусташенко киває головою.

І н н а. І з легким серцем мене обманює?

Мусташенко. їй від того мука.

Інна. Хе, їй мука!.. Але вона сміє тебе питати, вона сміє торкатись!.. А в той же час певна, що до її інтимного ніхто не торкнеться, бо ти ж нікому не можеш сказати. От що пікантне! (Зразу брутально). Вона до тебе зовсім невинна була? Мусташенко киває головою.

Інна. Коли вона обнімає, які вона інтимні слова говорить?

Мусташенко (глухо). Навіщо це, Інно?

Інна (з ненавистю). Кажи! Все кажи! Витягай сюди ваше все, я хочу, я вимагаю цього^Чуєш?.. Які слова вона говорить?

Мусташенко. "Любчик", "котик"...

Інна (злісно, довго регочеться). "Любчик"... "котик"... А "цуцик" ні?.. А ти її як називав?

Мусташенко. Може, годі,Інно? Для чого самокатування?

І н н а. Як ти її називав?

Мусташенко. "Мила", "хороша".

Інна. Ще як? Інтимніше! Не ховай! Давай сюди!

Мусташенко. Годі, Інно, я потім сам усе розкажу. Годі.

Інна. Так, тепер ти мені будеш розказувати все! Всю душу її, до найінтимніших куточків ти мені віддаси! А потім, коли вона віддасть дитину, ти скажи їй, що я все-все знала. Чуєш? Вона це мусить знати.

Мусташенко. Я тобі все розкажу. Але під одною умовою... Я розкажу моїй колишній Інні, тій, що має право на це...

Інна. Що-о?! Ти смієш мені ставити умови?! Ти?! (Зневажливо, гнівно щулить на нього очі).

Мусташенко(погладжуючи себе по руці, рівно, спокійно). Так, смію, смію, бо я люблю тебе.

Інна. Клотику, любчику, ти занадто...

Мусташенко (схоплюється, з вибухом гніву). Інно!!!

Інна. Ах, найсвятіше зачепила?

Мусташенко. Невеликодушно, жорстоко, не...

На терасу швидко виходить Люда.

Люда (голосно, схвильовано гукає). Панасе Михайловичу!

Інна (тихо). Он, кісочка вийшла, біжи до неї.

Мусташенко (озирнувшись, різко). В чому річ? Вибачте, я тепер не можу, я — зайнятий.

Люда (рішуче). Мені треба з вами поговорити! Дуже важно. Зараз же! А то я... (Круто повертається й біжать у дім).

Інна. Іди, там, здається, щось ізчинилося. Мусташенко. Підожди тут. Я зараз. Я хочу докінчити розмову. Підождеш? Інна. Іди, йди.

Мусташенко швидко йде в дім. Інна сама, схиляє голову на стіл і непорушно сидить так, раптом стріпується, підводиться, хоче йти в дім, але роздумує й сідає на старе місце. Мусташенко швидко виходить із дому на терасу і сходить униз із суворим лицем.

Інна (стурбовано). Що там?.. Недобре їй?.. Упала? Мусташенко. Гірше: вона хоче зараз же їхати від нас.

Інна. Через що?! Ти їй сказав що-небудь?

Мусташенко. їй сказала Марія Андріївна, категорично й ультимативно, що коли Люда сьогодні ж не виїде, то вона її вб'є.

Інна. Коли це було?!

Мусташенко. Десять хвилин тому назад. Люда вся тремтить, укладає речі, ні слухати, ні говорити нічого не хоче.

І н н а. От цього я раз у раз більш за все боялась!

Мусташенко. Так. Але що робити тепер? Люда хоче їхати до батьків. Або десь утопиться. Вона в такому стані, що все може. І це тоді, коли вже...

Інна. Треба зараз же з Тамою поговорити!

Мусташенко. Що ж ти їй скажеш? Що це моя дитина? Що ти цього хотіла? Що ти про все знала? Можеш ти їй це сказати? І чи ти певна, що вона тоді все одно не вб'є її, тебе й мене за це?..

Інна. Треба з нею поговорити, щоб вона не чіпала Люди, поки та не родить. А тоді та сама виїде.

Мусташенко. Безнадійно. Вона рішила боронити твою честь і родинне щастя. Вона — мати. І я розумію її. І вірю, що вона зробить, що сказала. І Люда вірить. Та й ти віриш.

Інна (не зразу). А як Люда житиме цей час окремо?

Мусташенко. То вона з дитиною може зробити все, що схоче. Ти подумай тільки: з моєю дитиною! Вона ж увесь час викидень хоче зробити. І, розуміється, зробить.

Ха! Всі образи, ввесь бруд, усі жертви — ні до чого! Кінець. І через що кінець?

Інна. Я скажу все Тамі! Вона зрозуміє. Вона не може не зрозуміти!

Мусташенко. Добре, кажи. Але як не зрозуміє, що тоді?.. Ти уявляєш собі, що тоді вже напевне все пропало, бо Люда тобі своєї дитини не віддасть. Коли ти цілком ручишся за Таму, кажи.

Інна мовчить.

Мусташенко. Нехай Тама поїде на кілька місяців до тітки Ліни. Та давно кличе її до себе. Інна. Це значить — вигнати Таму? Так?! Мусташенко. Не вигнати, а...

Інна. Це — вигнати! Це — вигнати. Ради цієї вигнати Таму! (Регочеться). Ти уяви собі тільки це!..

Люда (виходить на терасу, в капелюху. Голосно). Панасе Михайловичу!

Мусташенко. Зараз, панно Людо! Дві хвилинки.

Люда. Я не можу ждати!

Мусташенко. Зараз! Зараз!

Люда входить в дім

Мусташенко. Вона вже одягається. Інна. Що ж ти хочеш?

Мусташенко (не дивлячись на Інну). Треба якось рішити: їде ця, так нехай їде к чорту!..

Інна, сильно закусивши долішню губу, непорушно стоїть, дивлячись у землю.

Мусташенко (ходить туди й сюди; раптом рішуче підходить до Інни, щиро, ніжно, сердечно). Слухай, Ін: нехай Люда їде собі. Що ж робити? Признаюсь: мені це тяжко. Я вже почав вірити в реальність нашої мрії. Крім того... я вже... почув себе батьком. І мені страшно думати, що та може зробити з дитиною. Але нехай. Ми мусимо вибирати: Люда або Тама. Але ми не можемо вчинити Тамі такої образи. Досить було жертв. Годі. Ну що ж, давай попрощаємося з нашою мрією, й... кінець. Я скажу собі, що в мене не було ніякої дитини, що вона вмерла, й годі. І нехай їде собі й робить/ що хоче. Зате ми вернемо собі наше життя. Я верну собі тебе, а це для мене більш за все. Так, Інно?

Інна .(мовчить, тихо, задумливо). Значить, ще й це?.. (Жорстко, рішуче). Ну що ж, хай так! Тама мусить виїхати. Можеш сказати Люді, щоб лишалася.

Мусташенко. Інно, ми не можемо цього сказати Тамі.

Інна. Все можна, коли треба. Я беру на себе.

Мусташенко. Ну, коли так, то ми візьмемо це на нас обох! Але... подумай, Інно, ще є час. У нас не вистачить жорстокості.

Інна. Годі, Панасе. Йди скажи Люді, щоб лишалась.

Мусташенко (стоїть мовчки, тихо). Я не знаю, як ми це зможемо зробити. (Ніжно, сумно). Не треба, Інно, не треба, моя голубко! Бог з ним. Ти дивись: ти вже й так страшенно бліда. Це страшніше за вбивство. Може, ми якось із Людою...

Інна. Іди, Панасе, вона може щось зробити з собою... (З мукою). Та йди ж ти, ради бога!!

Мусташенко, стиснувши зуби, рішуче швидко йде в дім. Інна застигло стоїть на одному місці. Зліва чується голос Марії Андріївни: — А теля нащо ото пустили в сад? Га? Де Павло? Вижени мені зараз же

теля!

Інна, зачувши голос, здригується і злякано хоче тікати, кидається праворуч, потім ліворуч, зупиняється, слухає, вдивляється в сад і з жаґхом, помалу, крадучись, іде в дім.

Марія Андріївна (виходить зліва, бурмотить). Порозпускали худобу по всьому саду. Садівники!.. (Тяжко, стомлено сідає, оглядає стіл). От і

тут досі не прибрали. (Встає, знову дивиться в сад, гукає). А нащо ж ти за хвоста теля тягнеш? Га?.. От я тебе!

Хлопчачий голос. Так воно так не йде!

Марія А н д р і ї в н а. От я тебе не піду! Ач який пастух хороший! (Хитає головою і знову сідає).

На терасу виходять Інна й Мусташенко.

Інна (зупиняючись, задихаючись, тихо). Я не можу говорити. Говори ти.

Мусташенко (тихо). Інно, може, не треба?.. Інна (рішуче, ідучи далі). Треба!

Сходять униз.

Марія Андріївна (побачивши їх). Ви б, Панасе Михайловичу, вашого Павла трохи прижучили. Він більше за дівчатами дивиться, ніж за садом. Повен сад худоби.

Мусташенко. Добре, я з охотою... Я неодмінно... сьогодні...

Інна (підходячи до Марії Андріївни, тихо). Тамо, ми хочемо з тобою поговорити.

Марія Андріївна (пильно вдивляється в обох). А що таке?

Інна мовчить.

Марія А н д р і ї в н а. Та що ж таке? Ну, говоріть.

Мусташенко. Бачите, Маріє Андріївно... Кгм!.. Тут вийшла така неприємна річ... Ми просимо вас нічого такого не подумати, але просто з людяності...

Марія Андріївна. Нічого не розумію. В чому річ? Та що ви, як прохачі-дядьки?..

Інна. Ти, Тамо, дуже налякала панну Люду, й вона...

Марія Андріївна. А, сказала-таки? Пожалілась?

Інна. І вона хоче їхати від нас.

Марія Андріївна. Ага, ну, слава богу,— таки послухалась. Ну так що?

Інна. Ну, так вона... Але її батьки, як довідаються, що вона...

Марія Андріївна. А нехай не розпустує. Заслужила.

Інна. Зі всяким може нещастя трапитись. За що ж її карати?

Марія А н д р і ї в н а. Та ти чого хочеш? Грошей їй дати? Давайте.

Інна. Не грошей, а не... треба її звідси проганяти.

Марія Андріївна (пильно дивиться то на Інну, то на Мусташенка). І це ти сама цього хочеш? Ти?

Інна. Я.

Марія Андріївна (до Мусташенка). От до чого ви її довели! І вам анітрішки не соромно, Панасе Михайловичу? У вас вистачає совісті дивитися при цьому мені в очі?

Мусташенко. Я не маю чого соромитись, Маріє Андріївно. Я вас не розумію. Що ми не хочемо погубити бідну дівчину...

Марія Андріївна (обурено). Та мовчи ж ти хоч, лицеміре ти! Та як же в тобі язик повертається говорити мені отаке?! Невже ж ти думаєш, що я нічого не бачу, не чую, не розумію? Ти думаєш, що й мене можна обдурити, як її, оцю нещасну? "Він не розуміє, бідна дівчина"... Ах ти ж, боже мій, до чого може дійти безсоромність! І ти, бідна, віриш, що твій мораліст рятує "бідну дівчину"? Та чи ти осліпла, чи вони твою волю так обплутали, що ти сама на себе плюєш, сама себе сміховищем в очах людей робиш? Що вони з тобою зробили, скажи мені, бідна ти моя? До чого вже довели, що вона сама утримує любовницю свого чоловіка! Сама! Оце вже по-філософському! Ну-ну!..

Мусташенко. Я не буду сперечатись з вами. Ви дуже помиляєтесь, і колись я вам докажу, що ви несправедливі до мене...

Марія А н д р і ї в н а. А, бідненький! Усі йому кривду роблять.

Інна. Але я прошу тебе, Тамо: дозволь панні Люді лишитись. Коли вона родить, вона сама собі поїде.

Марія Андріївна. Інно, та не соромся ж ти! Та з тебе ж уся прислуга, все село сміється! Боже мій, що ж це таке діється? Чи я вже на дитячий розум перейшла, чи світ перевернувся, чи розпуста вже законом стала?!. Та краще я останні дні свого життя на каторзі покінчу, а не допущу далі цього глуму, безчестя! Чуєш, ти?! Нехай ота поганка якомога швидше забирається звідси, бо її мертвою заберуть! Коли ти сама за себе заступитись не можеш, коли вони тебе так обдурили, чи загіпнотизували, чи що вони з тобою зробили, що ти ні сорому, ні гордості, ні волі своєї не маєш, то я ж, я маю й сором, і гордість, і волю! Чуєте, ви? І не допущу глуму з моєї дитини! Доки це буде?! Щоб сьогодні ж і ноги цієї поганки тут не було! (До Мусташенка). Чуєте, ви?.. Годі!

Інна й Мусташенко мовчать.

Марія Андріївна. "Бідна дівчина"! Бачите, до чого дійшло? Га?

Інна. Ну... ну, я тебе прошу, Тамо... Мені так треба. Ти потім, може, про все дізнаєшся. Я не можу, щоб вона виїхала. Я тебе благаю!

Марія Андріївна. Або ти хвора, або це, справді, якась скажена, хвороблива гордість... Але ти — ненормальна, Інно. Це — ясно. Ти просто-таки ненормальна!

Інна. Нехай я ненормальна, нехай без сорому, без волі, нехай усі сміються, але я тебе благаю, ну, благаю, Тамо, нехай вона тут зостанеться, й не чіпай її!

Марія Андріївна. Слухай, Інко, коли ти ненормальна, то я ж, кажу тобі, здорова! Я не можу більше цього терпіти. Не можу, не маю сил. Я не сплю, не їм, я не можу на тебе дивитись, я не можу людям у вічі глянути. Не можу, кажу тобі! Або вона й цей сором, або я. Не можу...

Інна. Ще кілька місяців...

Марія Андріївна. І кількох днів, кількох годин не можу!

Інна (мовчить, потім глухо, ледве чутно). Тітка Ліна... давно вже... просить тебе приїхати до неї... Може б...

Марія Андріївна (підводиться). Я-як? Ну, кажи далі, кажи...

Інна мовчить.

Марії Андріївна. Значить, не її, а мене ви виганяєте? Так, чи що? Кажіть просто... Ну?

Мусташенко. Вам тут тяжко. Тільки на той час, поки...

Марія Андріївна (тихо). Що ж це таке діється?! Мене, свою матір, що викохала, на своїх руках виносила, мене ради любовниці свого чоловіка своя дочка виганяє...

Інна. Тамо! Не говори так! Ну, не говори так! Не виганяє, ніхто не виганяє!

Марія Андріївна. Оце так!.. Оце дожилась! (Убито сідає). Не її, а мене. Вона, ота повія,— рідніша, миліша. На каторгу за неї збиралася, за її щастя. А її щастя в любовниці чоловіка. За неї матір виганяє... (Встає). Ну що ж, дай боже тобі щастя. (До Мусташенка). Всяко я про вас думала, але щоб*на отаке ви були здатні, цього я вже не припускала. Ну що ж, треба йти, коли так... (Іде).

Інна (кидається до Марії Андріївни). Тамо! Ради бога, не треба так іти від нас! Я тобі потім...

Марія Андріївна (з силою відпихає). Геть, нікчемнице, безвільна, гидка ганчірко! Так тобі й, треба. Ганчірки й на те є, щоб ними гидь та бруд затирати.

Справа з-поза дому виходить Круглик із листом у руці.

К р у г л и к (здалеку кричить). Де ти пропав, Паньку?! Ввесь дім і сад обшукав. Ще не відіслав почти? (Уважно дивиться на всіх, тривожно). Що сталося, мої панове?

Інна й Мусташенко мовчать. Марія Андріївна. Нічого особливого не сталось, Юрію Марковичу: дочка виганяє з дому свою матір. Звичайнісінька річ. Чи можете ви мене, Юрію Марковичу, зараз на своїй машині до міста або до станції відвезти?

Круглик (вражено дивиться на всіх). В чому річ, панове? Інно Василівно, що сталося? Інна. Тама їде від нас.

Марія Андріївна. Неправду кажеш: Таму виганяють. Ходімте, Юрію Марковичу, проведіть мене до вашого автомобіля. Дайте руку, чогось ноги в мене...

Круглик (поспішно подаючи руку). Але ж... Чекайте... Та так зараз оце?.. Речі ж? Одягтися?..

Марія Андріївна. Нога моя більше не* ступить на поріг цього дому. Схочуть переслати мої речі,— спасибі; не схочуть,— теж спасибі. (До Інни). Будь щаслива, Інно. Од усього серця бажаю тобі, щоб ніколи не покаялась за це. Ходімте, Юрію Марковичу... (Йде праворуч у сад).

Круглик, ведучи Марію Андріївну, непорозуміло озирається на Мусташенка й Інну.

Мусташенко хапає себе за волосся й падає так на стіл. Інна непорушно стоїть, закусивши губу, як людина, що от-от готова закричати від

болю.

Люда тихо, несміло виходить на терасу й дивиться услід Марії Андріївні.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Кімната вбрана квітками, що стоять у вазонах, висять у гірляндах на стінах і стелі, на столах у вазах. Обстанова 1-ї дії.

Круглик сам; задумливо ходить по кімнаті, прибираючи її, часом задумується, стоїть непорушно, потім знову береться за квіти. Швидко входить Інна в капелюсі, з букетами квіток у руках; у радісному піднятті кладе квітки на стіл, скидає капелюха, говорячи до Круглика

ще з порога.

Інна. Уже, тут я! Довго була? Правда? А ви працюєте, голубе? Що Тама?

Круглик. Здається, спочиває з дороги. Якась вона, знаєте, чудна, Інно Василівно. Часом, наприклад, зовсім не чує, що їй кажуть. Мені здається, що вона навіть хвора. Між іншим, ви зверніть увагу на її торбинку, вона не випускає її з рук. У неї якась idee fixe.

Інна. О, в неї одна-однісінька idée fixe: рятувати мене! За цим і приїхала. (Радісно сміється). Мила, чудесна Тама! Але ця ідея розлетиться в неї сьогодні ж: усе вже врятоване! Вона тут не була?

Круглик. Ні, була, але нічого не помітила.

Інна. О, помітить! Усе помітить! Яка година?

Круглик (дивиться). Пів на сьому.

Інна. Ще півгодини. Круглику мій! Кругленький, дорогий, ще півгодини! Чуєте? Чекайте, я потелефоную Панові. (Телефонує). 11-19, 11-19. Так. Дякую... (Слухає). Не: ма. Він, значить, у панни Люди. Кругличку, швиденько ці квітки треба в ті вази. А ви гіацинти все ж таки туди помістили? І, знаєте, дуже гарно! Чудесно. У вас є смак, Кругличку, давайте сюди ту синю вазу. Тільки, голубчику, хороший, не будьте таким кисленьким. Ви ж — Круглик, а все кругле — добре, привітне, веселе, а ви сьогодні не Круглик, а Кислик. Ви ж дивіться, які вони

соромливо-невинні, ці рожеві троянди. Так і хочеться сказати їм на вухо що-небудь таке, щоб почервоніли. Правда, Кругличку?

Круглик. Ви скажіть їм, де ви оце були, вони почервоніють.

Інна (весело-здивовано). Ой? А де ж я була?

Круглик (посміхається). Ех, Інно Василівно, яка ж ви ще роженевинна трояндочка! Невже ж ви думаєте, що я не знаю кожного вашого кроку?

Інна. Ну, а де ж я була?

Круглик. Готували квартиру для сьогоднішнього переїзду панни Люди. Вознесенська, число вісім. Два тижні тому ви самі найняли. Навіть учора самовар купили, бо в хазяйки нема зайвого. Так?

І н н а. О, та ви добрих шпіонів маєте!

Круглик. Нічого собі. Але невже ж ви, Інно Василівно, настільки ще наївні, що думаєте, що вся річ у виїзді панни Люди? І що тоді Панас буде цілком ваш?

Інна. Думаю, Кислику! Ой, та як думаю! Давайте сюди троянди. Швиденько!

Круглик. Гм!.. Ну, а дитина?

Інна (хитро, весело). А що з дитиною?

Круглик. Та нічого особливого. Тільки мені здається, що хоч ця дитина й від почтальйона, але Панас буде сидіти коло неї день і ніч. Буває часом таке з людьми.

Інна. Ну, розуміється, буде! День і ніч сидітиме. Сама його посаджу коло неї! (Регочеться, обнімає квітки, як дитину, цілує, танцює).

Круглик (пильно дивиться на Інну). Вибачте, Інно Василівно, але... я трошки боюсь за вас.

Інна. Ненормальна? То правда, Кругличку, то правда! Треба боятись. Знаєте, я сама трошки боюсь.

Круглик. Ні, боюсь вашої гордості. І ці квітки, й ця бурхлива радість ваша, все ж це, Інно Василівно, з гордості. Так-так! Та й ви самі це в глибині душі знаєте. І мені, правду сказати, сумно дивитись на вас.

Інна (сміється). Ви маєте рацію, любий. Я горда! Пам'ятаєте, колись я вам сказала: перемога буде моя? (Показує широким, веселим жестом на квітки). От вона! От!

Круглик. Інно Василівно, дозвольте мені спокійно сказати вам декілька слів. Можна?

Інна. Ой, "спокійно"!.. Ну, нічого, кажіть. А знаєте, сюди краще перенести той букет.

Круглик. Ні, постривайте хвилинку. Пам'ятаєте, колись у вас вирвалося з душі: "Ах, заїхати б кудись* далеко-далеко, в Австралію, в Африку, щоб зовсім-зовсім зникнути!" Пам'ятаєте?

Інна. Ну?

Круглик. Я тоді зрозумів вас, зрозумів увесь ваш страшний стан. І от, дозвольте вам тепер сказати, що вся ця експедиція готувалася для вас, Інно Василівно.

Інна. Ви сказилися, Круглику?!

Круглик. Не .помічаю цього. Я знав, що настане такий момент, коли вам треба буде або знову в оперетку, або вбити себе, або "заїхати кудись зовсім-зовсім далеко". Такий момент незабаром настане, Інно Василівно, може, навіть через тиждень-два. І от майте на увазі тоді експедицію. Більше я нічого вам не хочу сказати.

Інна. Кругличку! Коли це правда, що ви для мене затіяли цю експедицію, то ви — божевільний чоловік! Розумієте ви це? Цілком божевільний!

Круглик. Не знаю. Не думаю.

Інна. Ну, я тепер не маю часу про це говорити, ми потім іще поговоримо, але це страшенна помилка з вашого боку, Кругличку. Страшенна! Ви самі швидко побачите. А тепер давайте сюди букет. Ради бога, швидше! (Згадавши). О господи! А де ж орхідеї? Ви ж повинні зараз же за орхідеями їхати! Магазин сьогодні прислати не може. А я без орхідей теж не можу. Кругличку, дорогий, їдьте зараз же! Вони вже готові. Це дві хвилини.

Круглик. З охотою, з охотою. З орхідеями чи без, а все одно...

Інна. Ви — милий, Кругличку! Ви — милий! Я готова вас розцілувати. Весь світ, усю землю — осінню, холодну, брудну, стареньку нашу землю готова обняти й обцілувати. Кругличку! Розумієте ви це?

Круглик. Буває, буває. Так більші чи менші орхідеї брати?

Інна. Більші, найбільші! Та швиденько. Ой, я ще маю до свята переодягтися!

Круглик. Через десять хвилин буду тут. (Виходить).

Інна. Та не поламайте! Чуєте? (Нашвидку обнімає квітки й, весело наспівуючи, виходить ліворуч).

Пауза.

Справа швидко входить Люда, за нею Мусташенко.

Мусташенко. Людо! Зупинись, я тобі кажу! Чого тобі треба від Інни Василівни?

Люда. Нічого. Я тільки скажу їй, як у матері дитину однімають. Нехай вона розсудить. Я їй усе, нарешті, розкажу! Я вже більше не можу! Нехай усе знає!

Мусташенко. Покинь дурниці, Людо. Інни немає вдома. Двадцятий раз кажу тобі: дитині буде там краще, ніж у тебе.

Люда. Без матері? Краще без матері?!

Мусташенко. Але ж ти сама згоджувалась, чорт забирай!

Л ю д а. Я дурна була. Що я знала тоді? Хіба ж я знала, що таке мати? Та щоб я ото свою дитину кудись оддала?! Та мільйони мені давайте, та на шматки мене ріжте — не віддам! Яке виховання?! Хто ж може краще виховати, як не мати? Та в курки, в собаки віднімі ть її дитину, то вона вам очі видряпає. А я гірша за собаку?

Мусташенко. (ходить по кімнаті, гладить себе по руці; потім швидко виймає пенсне, одягає; дуже стримано, розмірено, поважно). Але ви забуваєте, панно Людо, що й я маю право на нашу дитину. Ви мене обманули. Так, ви обманули мене: ви казали, що віддасте дитину на виховання. Коли б я знав, що ви будете так поводитись, я б не допустив, щоб у вас була дитина від мене. Я не допустив би цього!

Люда. Я не обманювала вас! Я не знала. Та що ж я така страшна, погана, що не можу мати своєї дитини?! Ну, відвезіть мене в якесь інше місце, я житиму там із Михасем, ніхто не знатиме нас.

Мусташенко. Я не можу не бачити своєї дитини.

Люда. Ну, так тут лишіть і ходіть хоч щодня.

Мусташенко (дуже спокійно, тихо). Не можу й цього. Інна Василівна знатиме тоді, що це — моя дитина.

Люда. Інна Василівна, Інна Василівна! Так я через це повинна віддати кудись свою дитину? Та ніколи!.. Убийте мене вперед, а тоді...

Мусташенко (раптом вибухнувши гнівом, ступаючи до неї). Ні, ти віддаси її! Чуєш ти?!

Люда. Ніколи!

Мусташенко. Оддаси, кажу тобі! (Кидається на Люду, хапа її за горло). Прроклята!.. Оддаси, кажи?

Люда (хрипить і крутить головою). Ні!.. (Ноги підгинаються їй).

Мусташенко (схаменувшись, випускає Люду, швидко відходить, скидає пенсне, люто, але тихим голосом). Я тобі дитини не віддам! Чуєш?

Люда. Поліцію покличу, оддасте. Я — мати, дитина— моя! (Починає гірко, з образи плакати). За що?!. Я любила, руки цілувала... Ну, розлюбили. Але щоб отак?! (Вибухнувши риданням, схоплюється і швидко ходить).

Мусташенко. Людо, Людо!.. (Спішить за нею).

Входять Інна й Марія Андріївна. Пауза. Інна в іншій сукні, святочній. Марія Андріївна змарніла, схудла, ходить уже не рівно й поважно, а зігнувшись, нетвердо. Вигляд має скупчено-задумливий, неуважний.

Інна (обнявши Марію Андріївну, веде її до фотелю, садовить, у радісному підняттю голубить). Ну, от ти знову вдома, в себе. Сюди, Тамуню... От тут, от... тут. А я коло тебе, як колись. (Стає на коліна перед Марією Андріївною, пригортається). Тамуню моя! Єдина! Ну, обніми свою поганку. Обніми як слід. Дай сюди твою оцю торбинку. Нехай тут полежить. Обніми... От так. Тепер так спокійно, так затишно. Я зовсім, зовсім вдома. Як тихо. Як божественно, радісно-тихо, Тамуню! Правда? Ти чуєш?

Марія Андріївна. Так, так, бува, дитино, бува... А панна Люда таки сьогодні виїжджає?

Інна. Сьогодні, Тамуню, сьогодні. Зараз, через півгодини. І вже зовсім-зовсім, Тамо. Ми будемо самі, як колись. І ще краще/Ще краще, Тамо! Ти побачиш!

Марія Андріївна. Дитино моя дорога!.. Бідна моя!

І н н а. Я бідна?! Тамо! Та немає людини щасливішої за мене! Знаєш ти це? (Схоплюється). Та ти подивись. (Показує на квітки навкруги). Надворі починається зима, а в мене весна. Ти бачиш: це ж свято! Та ти ж не можеш собі уявити, яка я щаслива, Тамусю! Я тобі потім колись багато-багато розкажу. І ти все-все зрозумієш і не осудиш мене, бо... переможців, Тамо, не судять. Ах, Тамо!.. Ні, ти й десятої частини не можеш уявити собі, яку величезну радість дає мені сьогоднішній день! Перш за все ти ж тут. Але це наче так і треба було, щоб ти якраз сьогодні вернулась до нас. Я готова, знаєш, вірити в якісь таємні сили...

Марія Андріївна. Так-так... Ну, а та дівчина, Люда, куди виїжджає? Далеко?

Інна. Ні, вона житиме собі тут, у місті.

Марія Андріївна. Треба б з нею все ж таки лагідно попрощатись.

Інна. Ну, розуміється. Чого ж нам на неї сердитись?

Марія А н д р і ї в н а. Та й мені б хотілось помиритися з нею. Грішила я проти неї. Може, нам зробити б тут чай або каву, покликать її та на прощання всім посидіти? Так мені незручно просити в неї прощення, а тут то й нічого, якось би воно...

Інна. Та яке прощення?! Господь з тобок}!..

Марія Андріївна. Ну, не прощення,4 так помиритись. Усе ж таки ми тоді розійшлися немирно.

Інна (пильно, підозріло поглядає на Марію Андріївну). От дурниці! Абсолютно нема ніякої потреби якісь церемонії розводити.

Марія Андріївна (ввесь час говорить рівним, тихим голосом, дивлячись у землю). Ну, які ж там церемонії — випити разом на прощання кави.

Інна. Та що тобі так неодмінно тої кави?!

Марія Андріївна. Посидіти... поговорити. Що ж тут такого?

Інна (все дивлячись на Марію Андріївну, любовно обнімає її). Бог з нею, Тамуню, хай собі їде без ніяких кав! Не треба. Я зараз покличу Пана та спитаю його, в якій годині вона виїжджає. Я тобі в секреті скажу, що

вона таки надокучила нам, особливо Панові. Він жде не діждеться, щоб вона вже виїхала. (Підбігає до телефону). Я зараз спитаю його.

Марія Андріївна (підводиться). Спитай, спитай. А я піду та скажу все-таки Ганні, щоб подала сюди каву. Я вже замовила їй давненько. А ти поклич Панаса та панну Люду. Поклич, дитино...

Інна. Тамо! Та для чого ж це? Запевняю тебе, що...

Марія Андріївна. Треба, треба, ти вже не кажи... (Виходить).

Інна (посміхається, телефонує). 11-19... Так. Дякую. (Жде). Пан? Ти де був? У неї? Йди сюди, швидше... Зараз, зараз іди! Моментально! Чекаю... (Відходить, іде до квіток, поправляє, переміщує, наспівує. Бачить на фотелі забуту торбинку Марії Андріївни, швидко розчиняє її, виймає слоїк з печивом, похмуро розглядає; кладе в торбинку й одходить).

Марія Андріївна (входячи). Торбинку свою забула. От стара!.. А, боже мій!

Інна. Хіба? Де ж вона? (Немов шукає). А, ось! (Подає). Що там у тебе за ліки, Тамусю? Твій незмінний морфій?

Марія Андріївна. Та морфій, морфій! А, стара голова!.. (Виходить, невдоволено крутячи головою).

Інна похмурено, роздумливо дивиться їй услід; потім уся весело стріпується, немов одмахнувшись од думок, кидається до квіток, знову прибирає, розставляє.

Входить Мусташенко, в пенсне, вигляд стриманий, поважний.

Інна (кидаючись до нього). Ну, що? Швидко? В мене все готове. Може хоч зараз їхати. Навіть самовар звеліла їй наставити.

Мусташенко. Вона складається.

Інна. Правда?! (Бурно, радісно обнімає Мусташенка). Пан, Пан! Нарешті! Нарешті я можу з тобою привітатись як слід. Здоров був, Пан! Ти ж так довго, так далеко був од мене, мій муж, мій коханий, мій... єдиний Пан... (Раптом). Та ти чого такий? (Тривожно). Що сталось?

Мусташенко. Вона виїжджає з дитиною.

Інна (вражено, не розуміючи). Як з дитиною?!

Мусташенко (втомлено сідає). Так, вона не хоче віддати дитини.

Інна (мовчить, тихо). Я не розумію... Не хоче віддати. Кому не хоче?

Мусташенко. Нікому не хоче. Ні на виховання, нікуди. З собою бере.

Інна. Постривай... Як же це? Я, ти вибач мені, я не зовсім розумію. Значить...

Мусташенко. Значить, дитини в нас не буде. Вона нізащо не хоче віддати її.

Інна (мовчщь, глухо). Але ж вона казала?.. Може, вона боїться, що...

Мусташенко. Вона нічого не боїться й нічого не хоче. Я пропонував їй векселі, гроші, все; я обіцяв їй ходити до неї, любити її, я грозився, що не дам ні копійки й ніколи не бачитимуся з нею, я душив її за горло; я на колідах стояв перед нею. Ні-за-що!..

Інна (з жахом). Господи, що ж це таке?!

Мусташенко сидить, обхопивши голову руками. Пауза.

Інна (помалу, тихо, роздільно). У нас не буде дитини...

Пауза.

Інна (ще тихіше). У нас не буде дитини. (Раптом вибухає повним одчаю, сухим, коротким риданням і зараз же сама себе спиняє й затихає).

Мусташенко на мент підводить голову і кладе її в долоні. Пауза.

Інна (схоплюється, люто). У нас не буде дитини!! Ти розумієш цей жах?! Ти розумієш? Значить усе, все було тільки для того, щоб дати їй дитину?! Свою любов, гордість, честь топтала, бруднила, ганьбила, свою матір понижувала перед якоюсь... і все для того, щоб вона... О, ні! О, ні!.. Цього не буде!.. (В несамовитій люті кидається до столу, гарячково шукає чого-небудь гострого, кидає речі на підлогу).

Мусташенко (злякано підбіга до неї, заспокоює). Інно, Інно, заспокойся!.. Не треба!.. Інно!..

І н н а. О, ні! Я вб'ю її!.. Я одніму!.. Вона мусить! Вона не сміє! Я горло їй перегризу!

Мусташенко (обнімає, тримає). Інно, Інно, не треба! Голубко! Хороша моя, не треба... Постривай! Сідай! Заспокойся! Ми поговоримо.

Інна визволяється, опановує собою. Мусташенко помалу відходить і сідає на своє місце, схилившись.

Інна (раптом із жорстоким, упертим виразом лиця). Цього не буде! Вона повинна віддати дитину! Ти повинен узять її, ти — батько.

М-у сташенко. Юридичне право за нею, як я візьму?

Інна. "Юридичне право"! Але є вище право: право справедливості! Я — мати цієї дитини, а не вона! Вона не хотіла її, боялась, ненавиділа, вона хотіла на першому ж місяці життя вбить її. Ми з тобою вберегли її, ми викликали її до життя, ми хотіли її. Хто дійсна мати? Хто? Хто має дійсно право на цю дитину?

Мусташенко. Хто б не мав, а дитина лишиться в неї, й ми нічого не можемо зробити.

Інна. Можемо! Я скажу їй усе. Я заявлю своє право. Вона не сміє не віддати мені моєї дитини, коли вона чесна людина. Коли ж вона хоче шантажувати цією дитиною, коли хоче тебе нею прив'язати до себе, то... то ми побачимо! Я буду боротися за своє життя!

Мусташенко. Безнадійно, Інно, говорити з нею. Зайве пониження, зайвий сором і мука. Вона не віддасть. Вона не хоче шантажувати, але вона твого права не признає, бо вона... всією своєю кров'ю почула в собі матір. Розумієш, матір. Ніяка логіка, ніяка справедливість, ніщо тут не поможе. Ми самі викликали силу, що більша за нас, і за неї, й за все...

Інна. Значить, кінець усьому?!

Мусташенко. Кінець.

І н н а. І ти так легко миришся з цим? Вона бере твою дитину, і ти навіть не матимеш права побачити її? Ти миришся з цим?

Мусташенко (схоплюється, люто, з мукою). А що ж я маю робити, скажи мені?! Що?!. Ну, кажи тепер! Ти хотіла цього. Ти викликала духа.

Що* робити з ним тепер? Що зробити, щоб мене не обхоплював сліпий жах, коли я тільки подумаю, що вона завезе мою дитину? О, будь проклятий той день, коли я згодився на це! Я став звіром. Голим, первісним звіром. Я попав у якийсь вихор темних, страшних нелюдських сил, які крутять мною, як пір'їною. Я нічого тепер не думаю, нічим не цікавлюсь, мені все байдуже. Наука? Філософія? Професура? Цього всього нема. Я повний тільки якогось звірячого гарчання, туги, страху за отой шматочок живого червоного м'яса. Я вночі корчусь од сорому за себе, я боюсь самого себе. А ти шарпаєш мене за рану й питаєш, як я можу з цим миритись!.. "Я боявся цього. Я від першого ж дня, як побачив її з дитиною, як помітив у неї в очах цей тьмяний, хижий блиск, коли вона вперше годувала дитину, я тоді вже почув холод у серці. Я тоді вже зрозумів, що вона не віддасть і що смішно й дико навіть говорити про це. її можна різати на шматки, й вона не випустить дитини з обіймів. Бо вона — мати. Ти забула, що "закон", як ти казала, є для всіх "закон"... Інна (тихо). Як же буде тепер?

Мусташенко. Чи я знаю? Якби ж мені хто сказав, як воно буде, як вийти з цього страшного кутка, в яікий ми самі себе загналц!

Інна (пильно вдивляється в Мусташенка). Але все ж таки ти щось думаєш із цього приводу?

Мусташенко. Що ж я можу тут придумати?

Інна. Боротися треба за себе.

Мусташенко. Як?!

Інна мовчить і не зводить із його очей.

Мусташенко (теж дивиться на неї, розуміє, з страхом). Інно! Ти що задумуєш?!

Інна. Вона відбирає в нас життя. Ми маємо боронитись.

Мусташенко. Інно, ти збожеволіла?! Інна. Але ж мені відбирають життя! Життя мені відбирають!

Мусташенко (швидко підходить до неї, обнімає, з глибокою, зворушеною ніжністю, сумом). Моя бідна, моя єдина!.. Не треба цих думок... Не треба, моя рідна. Це вже щось хворобливе, божевільне. Не треба. Ну, так. Ну що ж, іще раз спало нещастя на нас. Будемо нести його твердо, не впадаючи в одчай і безумства. Закон вищий од нас. Будемо жити нашою старою родиною, як жили... Може, й краще... Не треба, Іннусю, не треба.

Інна (м'яко визволяється, відходить, машинально поправляє квітки. Розбитим, байдужим голосом). Як же тепер із цією... з Людою?

Мусташенко. А що жз нею? Нехай переїздить собі на те помешкання, та й годі.

Інна. І ти будеш ходити до них?

Мусташенко (мовчить, тихо). Ні, очевидячки, вже ходити не буду.

Інна. Будеш. Там буде твоя справжня родина. Родина там, де є дитина.

Мусташенко (з мукою). Ах, Інно, навіщо себе без потреби мучити! Таке мені це тяжке, болюче, страшне, але коли я кажу, що не буду, то я знаю вже, що я кажу. Для чого ж іще... Ех! (Махає рукою, сідає в фотель і кладе голову в руки).

Інна (підходить до нього, ніжно гладить рукою по голові). Це наша друга операція, Пан. Тепер ми обоє — однакові. Тепер ми будемо собі й дітьми, й батьками, й родиною. Так, мій Пан, так, мій дорогий.

Мусташенко хапає її руку, жагуче цілує, пригортається лицем до руки.

Інна (любовно, сумно гладить другою рукою по голові). Ми — бідні сироти. Сьогодні ми зовсім, зовсім осиротіли...

Мусташенко раптом стурбовано підводить голову і прислухається.

Інна. Що таке?

Мусташенко. Мені почулось?.. Чи Михасик закричав?

Інна. Я нічого не чула.

Мусташенко. Може, вона йому щось зробила? (Встає). Вона в такому стані, що може схопити його й без нічого вибігти.

Інна. Нехай біжить, тепер усе одно.

Мусташенко. Ну, як же так? Надворі холод, мокрий сніг. А він і так трохи хворий. Чекай, я подивлюсь. Я певен, що він закричав. (Швидко виходить).

Інна блідо, гірко посміхається й так стоїть момент. Потім зразу сильно випростується, стріпує головою, немов приймаючи чийсь виклик і з загрозою, у злому, веселому підняттю про себе говорить: "А-а?> Швидко йде до дзвінка, дзвонить; нетерпляче ходить по хаті, піднято посміхаючись. Покоївка у дверях.

Інна. Ганно, скажіть Марії Андріївні, що я чекаю кави. Зараз же подавайте сюди! Чуєте? Зараз, зараз!

Покоївка, уклонившись, виходить. Мусташенко при останніх словах Інни входить.

Інна. Ну, що?

Мусташенко (похмуро). Нічого. Виїжджає. Послала по візника,

Інна. Так швидко?!

Мусташенко. Вона нічого не бере з собою. Ні копійки не хоче взять од мене.

Інна. Тільки дитину? Браво! Вона.спритно грає, вона знає, що все потім нею візьме. Шантажистка!

Мусташенко. Вона — мати. А за це їй багато простити можна.

Інна. Вона — мати?! Ця вирахувана, безсердечна, безсовісна міщанка, яка без крихти сорому обманює мене в мойому домі й шантажує дитиною?! Простить їй?! Ха!

Мусташенко. Ах, Інно, ти думаєш про неї гірше, ніж вона є! Коли б тебе душили за горло й вимагали в тебе твою дитину...

Інна. Ну, годі, не будемо про це говорити. Але її в такому стані пускати все ж таки неможливо. Вона може бозна-що з дитиною зробити. Вона ж і квартири нашої тепер не прийме?

Мусташенко. Розуміється.

Інна. З нею треба помиритись! Неодмінно!

Мусташенко. Спробуй.

Інна. Ну, це ти можеш зробити, коли захочеш! І ти ради дитини повинен це зробити. Чуєш? Піди помирись сам і приведи її сюди,— ми тут із Тамою рішили зробити маленьку каву й попрощатися з Людою. Вона побачить, що ні я, ні Тама нічого проти неї не маємо, й тоді спокійніше виїде і прийме від тебе все. Йди.

Мусташенко. Та не помириться вона й не прийде сюди! Може ж бути і в неї гордість, сором, честь?

Інна. Коли вона любить тебе, то простить і все забуде. Забувала ж вона цілий рік і сором, і честь. І ще раз забуде. Ну, йди, а то вона візьме дитину й виїде, навіть не сказавши тобі ні слова. Швидше йди!

Мусташенко нерішуче виходить. Інна швидко починає готувати столик до кави. Входить Круглик із орхідеями.

Круглик (з порога). Можна? Не запізнився?

Інна. А, Юрій Маркович? Привезли? Дякую. Поставте їх куди-небудь.

Круглик. А чудесні які. Га? Подивіться. Бездоганні.

Інна (неуважно). Так-так, дуже гарні. Дякую, голубчику, дякую.

Круглик пильно поглядає на Інну.

І н н а. А ми зараз будемо пити каву, Юрію Марковичу. Проводжаємо панну Люду. Останнє привітання. Останнє, Круглику! І тоді... Але що ж це Тама не йде?

Круглик. Можна спитатись, Інно Василівно, що сталося?

Інна. Де? Круглик. У вас.

Інна. Нічогісінько. Абсолютно нічого. А що таке? Чого питаєте?

Круглик. Та так... Мені здалося, що...

Інна. А вам усе якісь дурниці здаються!.. А, нарешті!

Входять Марія Андріївна й за нею покоївка з кавою, яка, поставивши каву, виходить.

Інна. Браво, Тамо! Я страшенно хочу кави. Зараз прийде Панас із панною Людою. (До Круглиш). Тамуня хоче як слід попрощатися з панною Людою. Я також. Вона хороша дівчина. Правда, Тамуню?

Марія Андріївна (готуючи столик). Правда, моя дитино, правда. Правда...

Круглик пильно поглядає на обох. Входить Мусташенко.

Інна. А панна Люда?

Мусташенко (з ніяковістю). Вона не може, в неї голова дуже болить...

Інна (жваво). Голова?! О, так це.. Так треба їй дати кілька крапель морфію! Пан, неодмінно приведи її! Чуєш? Скажи, що ми її зараз вилічимо. Вона не може в такому стані їхати. Абсолютно не може! Чуєш?

Мусташенко (вітається з Кругликом, примушено посміхаючись). Та, крім того, в неї якийсь чудний психічний стан: вона боїться на хвилину відійти від дитини...

Інна. Боїться.

Марія Андріївна. Ну, це часто буває в молодих матерів. Так що ж такого, нехай іде сюди з дитиною. А як голова болить, так справді дамо їй капель. Приведіть, приведіть. Чого вона там сама буде?

Інна. Ну, розуміється, вона може навіть із дитиною прийти сюди. Але це необхідно, це необхідно, щоб вона перед від'їздом побула з нами! Іди, Пан! Пан, іди!

Мусташенко, почуваючи себе ніяково, рвучко, рішуче виходить.

К р у г л и к. А панна Люда оце зараз від'їжджає? З дитиною?

Інна. Ну, от така фантазія в неї. Неодмінно сьогодні!

Марія Андріївна. Молоді матері раз у раз трошки ненормальні. Це нормально. (Розливає каву, відвертається спиною, виймає з торбинки слоїк).

Круглик (з посмішкою). Здається, взагалі нормальна ненормальність стає тепер нормальністю. (Нахиляється до Інни і, киваючи на Марію Андріївну, тихо). Що це значить? Марія Андріївна з Людою?..

Інна (теж тихо). Потім, потім розкажу. Не звертайте уваги. (Голосно). Так що ви, значить, виїжджаєте з експедицією, Юрію Марковичу? Сумно, сумно. (Непомітно слідкує за Марією Андріївною, бачачи, що вона вийняла слоїка, бере під руку Круглика, підводить до квіток). А дивіться, Юрію Марковичу, як це фарби гарно комбінуються. Правда? Правда? (Дивиться, як Марія Андріївна наливає в чашку з слоїка).

Круглик. Так, чудесно... (Раптом здригнувшися, здивовано дивиться на Інну, злякано). Що з вами, Інно Василівно?

І н н а. А що таке?

Круглик. Ви страшенно зблідли й так здушили мені руку, що...

Інна (сміючись). Та невже здушила? Я не помітила. Я підвелась, і мені закрутилась голова. Круглик. Може, ви б сіли? Інна (з сміхом). Ну що ви! Вже все пройшло. Круглик. Але ж ви бліді надзвичайно! Інна. Ну, дурниці! А от і Панас із панною Людою!

Входить Люда, за нею Мусташенко, ніяково посміхаючись. Люда тримається стиснено, соромливо, боязко.

Мусташенко (голосно, вдаючи веселу посмішку). Ну, от! Насилу вмолив панну Люду. Страшенно боїться, щоб хто не вкрав її скарбу дорогого. Нікому не довіряє.

Марія Андріївна (йде назустріч Люді). І добре робить, що не довіряє. Доброго здоров'я, панно Людо. Просимо до нас. Що було, те було, не будемо згадувати. Всяка людина помилитись може. Сідайте, будь ласка.

Люда (тихо). Дякую. Але я... зараз мушу їхати.

Марія Андріївна. Та ви це справді на ніч хочете їхати з дитиною?

Люда. Мені треба... мене ждуть.

Марія А н д р і ї в н а. Та боже борони! Де ж це чу-вано?

Мусташенко. Бачите, панно Людо, всі це вам скажуть...

Люда. Я не можу... я мушу зараз...

Інна стоїть з блідою посмішкою.

Круглик (тривожно дивлячись на неї, тихо). Інно Василівно, може, ви б сіли?

Інна (не глянувши на Круглиш, напружено рівно йде до Люди, дуже ввічливо). Прошу сідати, панно Людо, будь ласка!

Люда. Спасибі... Я тільки... Я зараз хочу їхати.

І н н а. Та куди їхати? Ми вас не пустимо. Вам не можна, вам треба ще в ліжку лежати. Сідайте, сідайте. Голова болить?

Люда (сідаючи). Болить... трохи.

Інна. Ми вам крапель дамо, перестане. Неодмінно крапель! Тамо, там у тебе повинен бути морфій. Треба дати панні Люді кілька крапель.

Марія Андріївна. Єй краплі, а найкраще — кава. (Йде до столика).

Інна. Ні-ні, неодмінно треба з кавою кілька крапель морфію! Це чудесно помагає. Я знаю. Ти, Тамуню, нічого не розумієш. Дай сюди! Дай мені твій слоїк з морфієм, я сама зроблю для панни Люди... Дай!

М а р Г я Андріївна. Але ж...

Інна (нетерпляче). Ну, дай, Тамо! Дві краплі, це необхідно. (Бере торбинку, виймає слоїк і капає в чашку Люди, в підняттю говорячи в цей час). Ти нічого не розумієш. З кавою дві краплі морфію — надзвичайно гарно проти болю голови. Я раз у раз так роблю. От і все! Знаменито. Тепер панна Люда чудесно засне. (До Люди). їхати вам сьогодні, розуміється, абсолютно не можна. Ви зараз ляжете спати, виспитесь гарненько, а завтра спокійно поїдете собі. Правда? (Підносить обережно чашку до Люди).

Люда ввесь час почуває себе тяжко, хоче щось сказати й не відважується.

Інна (простягаючи їй чашку). Прошу, панно Людо. Випийте, мила, вам зразу легше стане... Випийте, голубко... Люда раптом поривчасто бере простягнену з чашкою руку Інни й гаряче

Цілує.

Інна (як пронизана током, уся випробовується). Що ви?! Що ви?!

Люда. Я недостойна вашої ласки! Я — паскудна, погана, я повинна вам ноги цілувати, а ви мене так... (Вибухає риданням).

Мусташенко (тихо). Панно Людо! Панно Людо!.. Не треба... Ну, годі!

Інна (якийсь момент закам'яніло стоїть, не зводячи вражених очей із Люди, потім умить, немов ненавмисне, ви-пускає чашку на підлогу, тихо скрикнувши). Ой!.. Господи!..

Марія Андріївна (кидається до Інни). Що ти зробила?! Що ти?! Ай, боже мій!.. Ай, боже мій!

Інна (обнімаючи Марію Андріївну, немов здивовано, заспокоюючи). Тамо, Тамуню! Ну, чого ти, чого? Ну, що ж тут такого? Ну, випустила...

Марія Андріївна (зразу ослабнувши). Ху! Як ти мене злякала! Аж ноги мені ослабли. Юрію Марковичу, поможіть мені... Піду я ляжу... (Круглик підбігає до неї).

Інна. Прости мене, Тамуню! Ну, прости мене!

Марія Андріївна. Нічого... Нічого... (Беручи Круглика під руку). Стара стала... Нічого... Вибачте мені.

Круглик (ведучи її). Це з дороги. Стомились ви, Маріє Андріївно.

Марія Андріївна. Так-так, мабуть, із дороги... Мабуть. (Виходять).

Інна стомлено сідає й розбито опускає руки.

Мусташенко. Панно Людо, почекайте трошки... Люда. Ні-ні, я краще піду, я краще піду! (Майже вибігає).

Мусташенко хоче йти за нею. Інна. Панасе!

Мусташенко. Я зараз, Інно, я тільки... Інна (з силою). Панасе!

Мусташенко. Я зараз. Я тільки хочу... Я зараз, зараз! (Швидко виходить).

Інна (якийсь мент із гіркою посмішкою хитає головою. Застигає, сидить непорушно. Потім раптом рішуче, суворо встає й іде до дверей ліворуч, одчиняє їх і гукає). Юрію Марковичу! (Коли з'являється Круглик, піднятим, але холодним, жорстоким тоном говорить). Юрію Марковичу, можете ви зараз же, негайно вивезти мене й Таму звідси і сховати так, щоб ніхто, чуєте, ніхто нічого не міг знати про це?

Круглик. Думаю, що можу... Але... І н н а. В такому разі йдіть до Тами і скажіть їй, що ми мусимо зараз же виїхати. Автомобіль ваш тут? Круглик. Тут.

Інна. Ідіть. Я зараз прийду. Коли нас на виході хто-небудь зустріне,— веземо Таму до лікаря. Чуєте? Круглик. Слухаю. Інна. Ідіть одягайте Таму. Я зараз.

Круглик поквапом виходить. Інна йде до столу і швидко пише записку, яку спирає об лампу, що на столі. Бере фотографію зі столу, виймає її з рамок і кладе собі на груди. Потім зриває зі стін гірлянди, викидає з ваз букети, перекидає вази, топче квітки. Гасить електрику, лишивши тільки лампу на столі, щоб горіла. На якийсь мент зупиняється, оглядає кімнату, немов прощаючись, і швидко виходить ліворуч. Пауза.

Входять Мусташенко й Люда, одягнена в пальто, капелюх, із дитиною на руках.

Мусташенко (оглядається по кімнаті). Що це? Темно. Нема нікого. Інно! Панна Люда хоче з тобою попрощатись. Інно!.. Що це значить? (Бачить записку на столі, кидається, читає, потім важко сідає і кладе голову на стіл).

Люда стоїть непорушно з широко розкритими враженими очима. Починає плакати дитина. Люда шикає, заспокоює. Чути заглушений ріжок автомобіля. Дитина скрикує голосніше. Мусташенко на вскрик дитини швидко і стурбовано підводить голову, дивлячись на неї.

Люда сідає, поквапом розстібає сукню на грудях, прикладає дитину і, заспокоюючи, наспівує колискову пісню й похитує її. Мусташенко знову кладе голову на стіл. Настає тиша.

Помалу опускається завіса